El Castell i les Torres

Albert López Mullor

GUIA DEL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC DE CASTELLDEFELS I

Albert López Mullor

El Castell i les torres de defensa

GUIA DEL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC DE CASTELLDEFELS I

CASTELLDEFELS
2000

Primera edició: maig 2000

© 2000 per a aquesta edició: Ajuntament de Castelldefels
(Regidoria de Cultura)

© 2000, Albert López Mullor

Text: Albert López Mullor.

Fotografies: Ramon Josa, Joan Francès i Montserrat Baldomà del Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona, i de l'autor.

Planols: Càtedra Gaudí de l'ETS d'Arquitectura de Barcelona i fons documental del Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona.

ISBN: 84-920013-4-8
Dipòsit legal: B-20.839 - 2000

Impressió: Gráficas Delfos 2000, S.L. - Esplugues

La reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment,
compresos la reprografia i el tractament informàtic,
com també la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec,
queden rigorosament prohibides sense l'autorutzació escrita dels titulars
del «Copyright» i estaran sotmeses a les sancions establertes per la Llei.

Retrobar-se amb la història dels símbols de Castelldefels per excel·lència com són les torres de defensa i el conjunt del Castell de la nostra ciutat és, sens dubte, el saludable exercici que proposa Albert López Mullor, autor d'aquesta Guia del Patrimoni Arquitectònic de Castelldefels.

Es tracta, doncs, d'un viatge per la història fruit d'un exhaustiu treball d'investigació amb un acurat estil que converteix la lectura en un autèntic i enriquidor plaer.

La bibliografia al voltant de la nostra ciutat comença ja a tenir el volum i la qualitat que correspon a una ciutat com Castelldefels, una ciutat en continu creixement en els darrers anys que, amb obres com la que teniu a les mans, no descuida gens la seva memòria, el camí recorregut fins al nostre present, la base del nostre futur. I, si ha estat així, ha sigut per dues raons fonamentals: la primera i més important és l'existència d'autors i investigadors interessats en la història de la nostra ciutat. La segona i no menys important ha estat la ferma voluntat de l'Ajuntament de donar tot el suport possible perquè obres com aquesta arribin a les mans del ciutadans i ciutadanes protagonistes del present i del futur de la nostra ciutat.

Vull recomanar a tothom, mitjançant aquestes línies, una lectura pausada i profunda d'aquest llibre. El Castell de Castelldefels i les Torres de la nostra ciutat són el ferm testimoni de la nostra història com a municipi, que afegits a les construccions ibèriques descobertes en les excavacions de 1989-1995 (dirigides precisament per l'autor d'aquest llibre) es converteixen en proves fefaents de les diferents èpoques viscudes per Castelldefels des del segle III aC.

Ara, quan estrenem un nou segle, no hi ha millor manera de celebrar-ho que retrobar-nos amb el nostre passat, amb la nostra història, amb la nostra memòria com a poble. Castelldefels continuarà creixent, continuarà caminant cap a l'esplèndid futur que té davant seu però, gràcies a treballs com el realitzat per Albert López Mullor, ho farà amb el seny propi de les ciutats que tenen cura de la seva història, dels seus orígens.

Agustín Marina Pérez
Alcalde de Castelldefels

L'any 1998, quan era Regidor de Cultura el sempre recordat Francisco-Santiago Garcia León, es va iniciar una nova col·lecció d'història local amb la publicació de "Castelldefels i la mar". El segon títol, "El crimen de Castelldefels", va aparèixer l'any 1999. I, ara, en el primer any del mandat municipal 1999-2003, la col·lecció s'amplia amb l'edició d'aquesta "Guia del Patrimoni. El Castell i les torres de defensa", que tindrà continuïtat en un segon volum sobre les masies de Castelldefels dels segles XVI; XVII i XVIII, i un tercer volum sobre el patrimoni arquitectònic del segle XIX i XX.

Els elements que conformen el patrimoni arquitectònic ens expliquen en bona part el que ha estat el nostre passat i alhora són símbols de la identitat col·lectiva que faciliten la identificació dels ciutadans amb el seu entorn.

El Castell, que des de dalt del turó presideix la ciutat, i les Torres de defensa, la majoria encastades dintre del nucli edificat de la zona del centre, formen part del paisatge urbà i de la vida quotidiana dels castelldefelencs. I, per aquest motiu, sens dubte esdevenen elements arquitectònics emblemàtics.

Conscients, doncs, de la seva importància i conscients, així mateix, del fet que conèixer la història de la ciutat ens ajuda a estimar-la, presentem aquest primer volum de la Guia del Patrimoni, a càrrec de l'arqueòleg Albert López Mullor, amb la intenció de donar prou informació per comprendre el nostre passat i gaudir de la bellesa que ens ha llegat. I ho fem ara, aquest any 2000, que l'Ajuntament iniciarà les obres de restauració i rehabilitació del Castell i de les Torres de defensa, que serà l'inici d'una nova etapa en la funció social i cultural d'aquests monuments.

Pilar Abascal Herreros

Regidora de Cultura i Joventut

El Castell

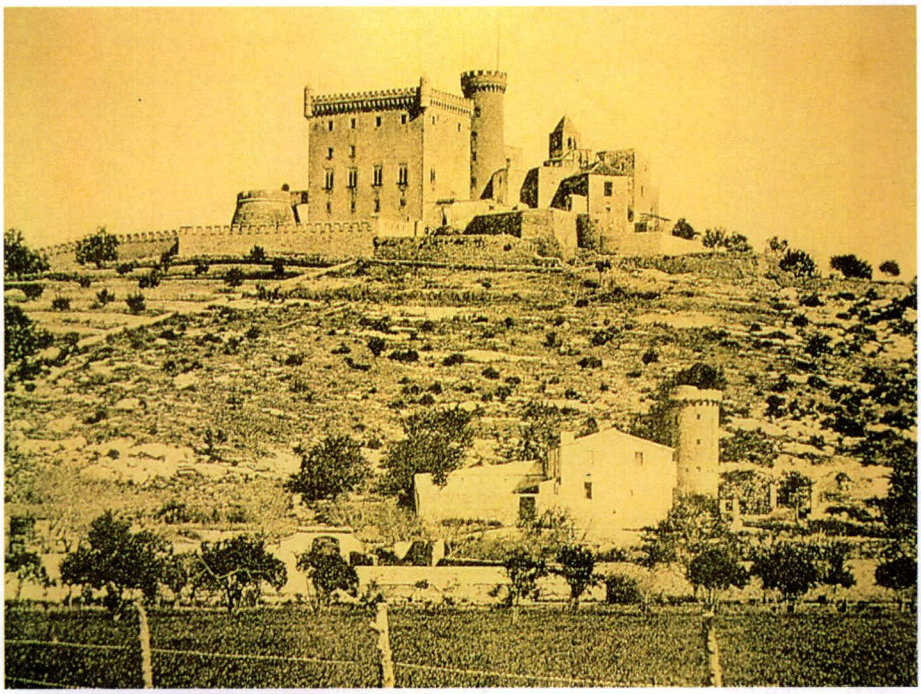

Conjunt del Castell

El castell de Castelldefels s'alça en el punt més alt d'un turó ovalat de 59 m d'altitud sobre el nivell del mar, situat al nord-est del poble, en posició dominant sobre la franja costanera entre el massís del Garraf i Barcelona que inclou el delta del Llobregat. El cim es troba envoltat de vegetació i presenta un sèrie de terrasses artificials en els vessants meridional i oriental. En el primer, recentment, s'ha creat un parc forestal urbà.

El 1988, en ser adquirit el castell per l'Ajuntament la seva aparença s'havia mantingut gairebé invariable d'ençà de la primera restauració sufragada per la família Girona i dirigida per l'arquitecte Enric Sagnier (castell 1897, església 1910). A hores d'ara, després de les segones obres, de promoció municipal i dutes a terme per la Diputació de Barcelona (1989-1996), que han afectat sobretot l'àrea de l'església, la fortalesa, dominada per una alta torre circular (T5) i protegida per altres de més petites i de diversos tipus, té un aspecte imponent, al qual el caire residencial del cos de ponent, en què s'obren finestres decorades amb traceria, resta una part de la seva antiga feresa. Al plànol general del conjunt, es pot veure la nomenclatura convencional assignada als diferents àmbits, la qual s'utilitza al llarg d'aquest text. De moment, cal recordar que la meitat meridional està constituïda per l'església, originalment romànica dotada de nau única i transsepte, i les dependències annexes: rectoria, sagristia,[1] cementiri i pati d'accés. El temple, parcialment fortificat i dotat d'alguns afegitons, es troba dins el perímetre del castell, tot i que el recinte militar pròpiament dit és format per dos grans cossos situats a ponent del conjunt. El cos oriental (A) és, en general, de pedra de marès rogenc, procedent de les veïnes pedreres de Begues, i característica de les construccions medievals i modernes d'una certa sumptuositat que hi ha a la comarca. El cos occidental (B), de maçoneria enlluïda, és més voluminós i presenta un color beix característic. Tot el conjunt es troba a l'interior d'un recinte fortificat bastit en trams i èpoques successives, en què destaca la porta principal, a l'extrem septentrional, feta el 1897 i dotada d'una fortificació de caire escenogràfic.

1. Aquestes dues dependències han estat força modificades en el decurs de les darreres obres

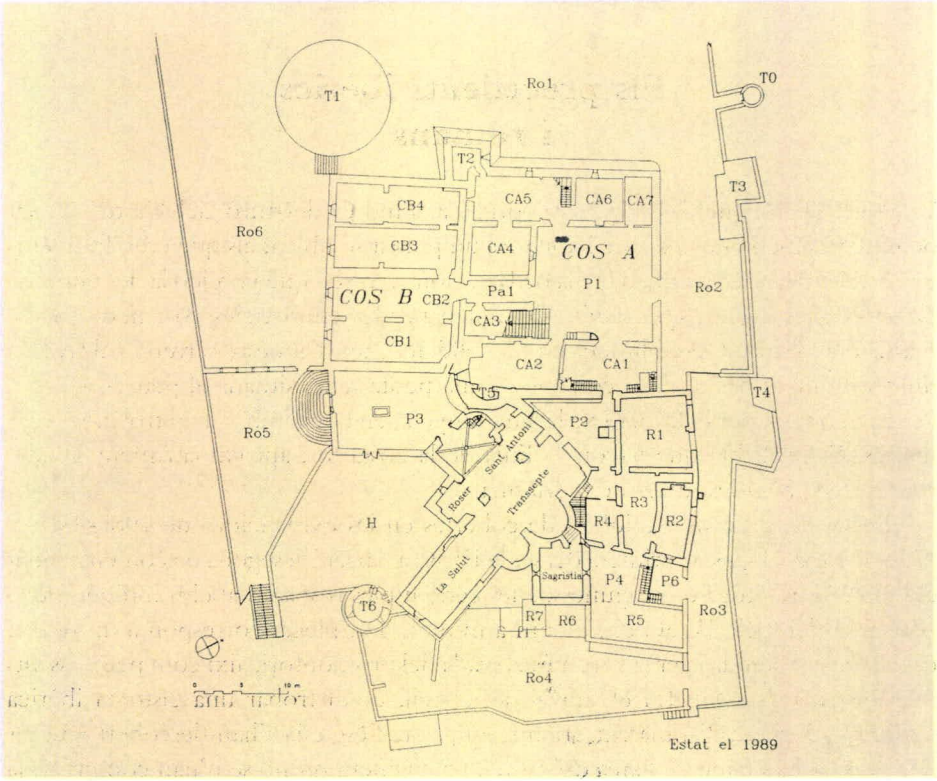

Planta general del conjunt del castell, el 1989, abans de les darreres obres de restauració, amb la nomenclatura que s'utilitza en el text.

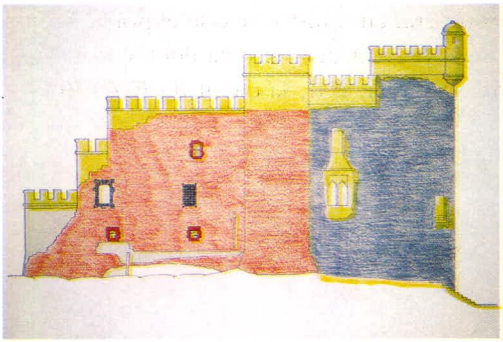

Façana septentrional del castell amb representació cromàtica de les diferents fases històriques. Vermell: mitjan segle XVI. Blau cel: final del segle XVII. Blau intens: segle XVIII (1734). Verd: segle XIX (1897).

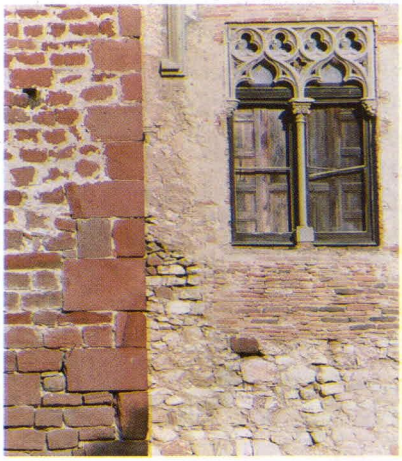

Detall de la façana septentrional del castell. A l'esquerra, parament de la torre de mitjan segle XVI i, a la dreta, mur del cos bastit al 1734, amb una finestra restaurada el 1897, d'estil neogòtic.

Els precedents ibèrics i romans

Molt abans que s'edifiqués la fortalesa, l'indret del turó del Castell va ser ocupat pels ibers laietans, que habitaren un poblat semblant als que eren freqüents en els turons que circumden el pla de Barcelona o en els que vorejen la desembocadura del Llobregat, i que també s'estenien per les eminències costaneres fins al massís del Garraf. L'establiment de Castelldefels, un d'aquests darrers, s'alçava en un promontori des d'on es controlava una petita rada, situada al peu, limitada a l'extrem oposat per l'elevació de la Muntanyeta, en què també s'han trobat vestigis ibèrics. És probable que llavors la línia de la costa fos, aproximadament, la que reflecteixen avui les torres de la Marina.

Les construccions ibèriques, descobertes en les excavacions de 1989-1995,[2] daten de dues etapes, la primera del segle III aC avançat i la segona de començament del segle II aC, tot i que algunes de les ceràmiques trobades al cim indiquen una ocupació del segle IV aC ençà, com a mínim. Tot plegat correspon a un poblat que es devia estendre per la part més elevada del promontori, així com pels vessants meridional i oriental. En el subsòl del castell, es va trobar una cisterna ibèrica retallada a la roca. Tanmateix, mentre que sota l'església s'han descobert vestigis de diversos habitatges, a l'àrea del castell pròpiament dit no se n'han conservat, ja que la roca natural és molt enlairada i inclús, com veurem, va ser rebaixada en bastir-se el pati d'armes, a mitjan segle XVI.

Les cases ibèriques, en general, eren formades per un sol ambient, i les parets, de tàpia, recolzaven en sòcols de pedra unida amb fang. En dos dels habitatges, es van trobar sengles sacrificis de fundació. El primer contenia les restes d'un ovicàprid petit i el segon el crani d'un bou. D'altra banda, la cisterna va continuar en ús fins al segon o tercer decenni abans de la nostra era, en transformar-se el poblat ibèric en una vil·la romana, coincidint amb una reorganització àmplia del territori que, entre altres conseqüències, va comportar la fundació de la ciutat de *Barcino*.

2. Els treballs van ser la primera fase de les obres que va dur a terme el Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona al conjunt, que descrivim al final d'aquest capítol dedicat al Castell. Les excavacions van ser dirigides pel qui subscriu, amb la col·laboració d'Imma Estany, Montserrat Gumà, Àlvar Caixal, Xavier Fierro, Helena Kirchner, Valentí Niño i Xavier Solé.

Nau i presbiteri de l'església de Santa Maria del Castell, el 1990, en el decurs de les excavacions arqueològiques prèvies a les darreres obres de restauració. S'hi observen ruïnes ibèriques i romanes.

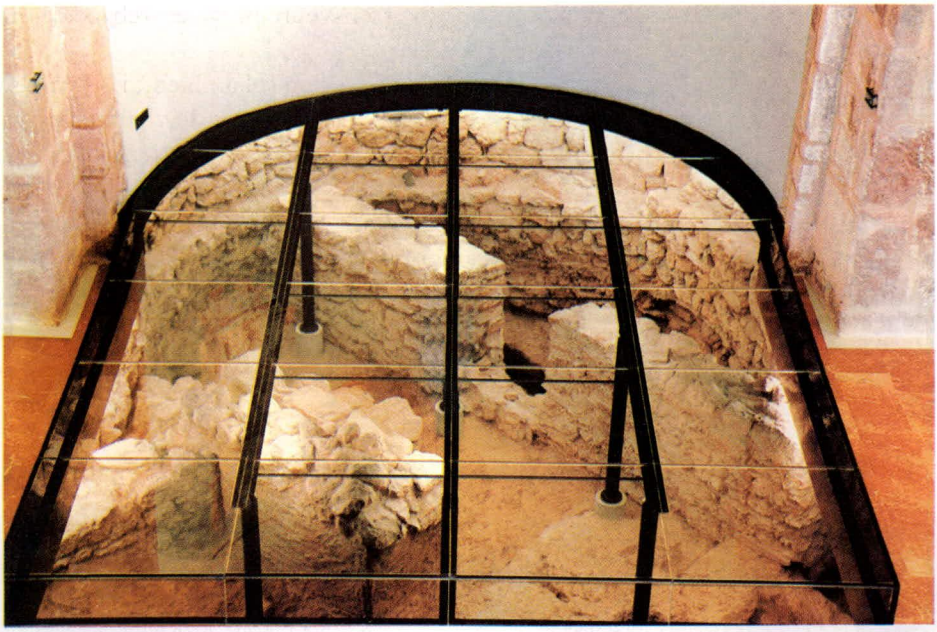

Podi de vidre a l'antic presbiteri que permet veure-hi algunes de les ruïnes ibèriques i romanes.

La vil·la romana

D'aquesta explotació rústega s'han descobert restes relativament importants a l'àrea de l'església. Les més antigues daten de final del segle I aC, i també hi ha construccions del segle II de la nostra era. Tanmateix, les ruïnes més nombroses corresponen al segon quart del segle III. S'ha comprovat que, almenys a la zona excavada, aquestes construccions van tenir dues plantes, i van contribuir a aterrassar el turó en què s'assentaven. El pis alt va ser utilitzat com a residència i la planta baixa per a l'estabulació de ramat. En el castell pròpiament dit, només s'han trobat les empremtes d'un magatzem de líquids, probablement vi, així com una sèrie de vestigis de murs molt arrasats. Tot això degué correspondre a la *pars rustica* o zona de treball d'aquesta vil·la, que, d'acord amb les nostres hipòtesis, era dins l'*ager* de la colònia *Barcino*, i va funcionar, com s'ha vist, des de l'època del principat d'August fins més enllà del final de l'Imperi romà.

En el decurs dels treballs de restauració al recinte del castell, el 1989, es va localitzar una inscripció romana encastada en una paret de l'antiga rectoria. Aquest *cippus*, que ara es conserva al petit museu instal·lat dins l'església, és un monument commemoratiu de caràcter privat, dedicat a un dels propietaris de la vil·la romana: *Gaius Trocina Synecdémus*. El va encarregar la seva dona, *Valeria Haliné*, potser poc després que ell morís. La inscripció indica que *Trocina* era llibert i sacerdot del culte d'August divinitzat, i segurament estava ben relacionat, ja que d'altres membres de la seva família, també d'origen servil, van participar, encara que una mica de lluny, en el cercle de l'emperador Trajà, a través d'un dels seus col·laboradors: *Lucius Licinius Sura*. Segons sembla, el nostre personatge va viure a Barcelona i, probablement, el fet de tenir una propietat rústega dins l'*ager* o territori administrat per la ciutat palesa el seu prestigi social.

Sospitem que l'explotació agrícola romana va veure restringida progressivament la grandària de les dependències, encara que l'ús s'hauria pogut prolongar durant l'època visigòtica, com va ocórrer a moltes altres d'entitat semblant. De final d'aquest període o del començament de l'època feudal, deuen ser unes tombes trobades al subsòl de l'absis meridional de l'església, que van tallar un mur romà quan ja era abandonat, però són anteriors a la construcció del temple preromànic.

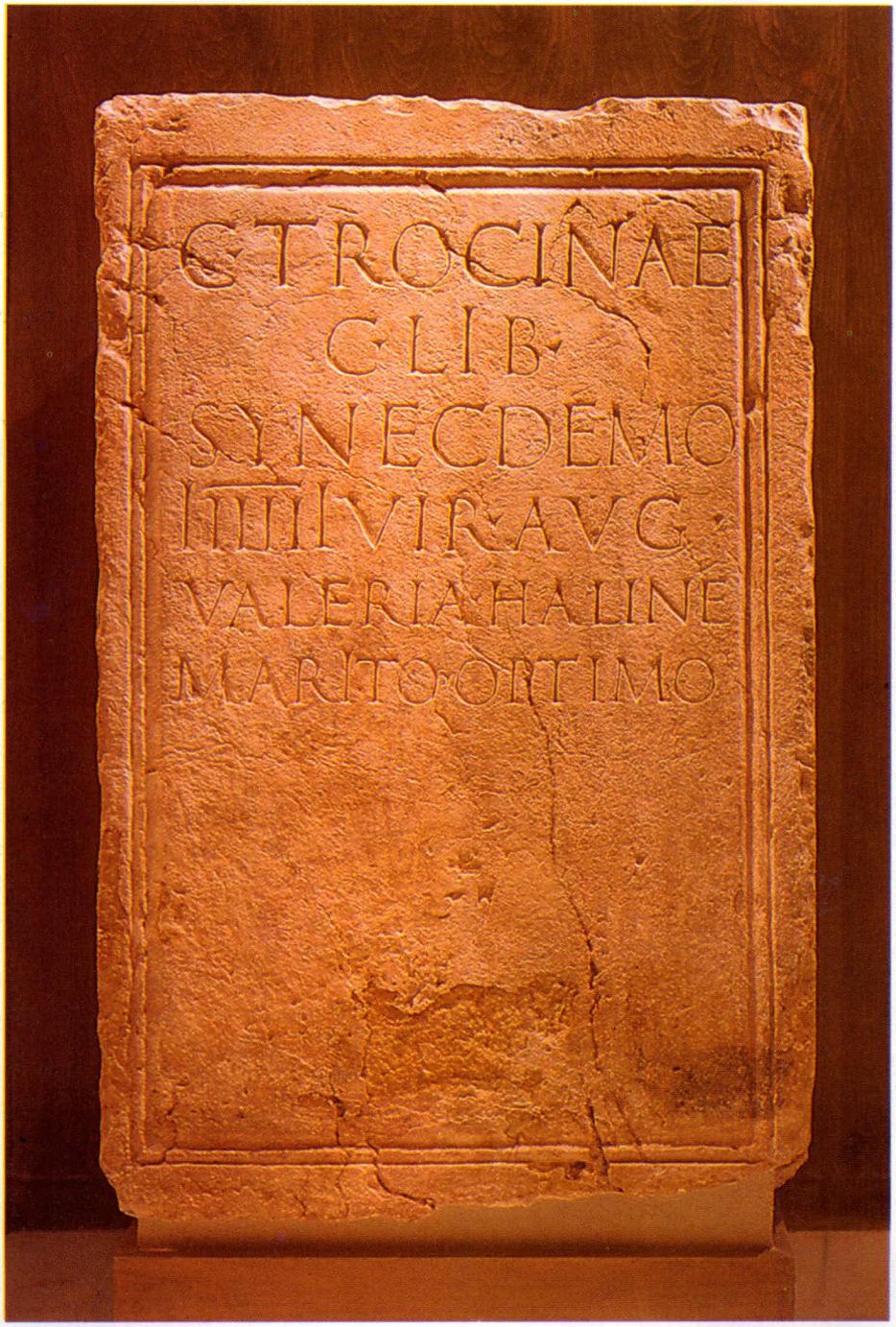

Inscripció llatina dedicada a Gaius Trocina Synedémus, *trobada el 1989 a la rectoria de l'església de Santa Maria del Castell.*

El *Castrum Felix* i l'església de Santa Maria, segles X-XIII

Les notícies escrites més antigues sobre la fortificació daten de l'any 970, tot i que, en un document de 967 s'esmenta, indirectament, l'església de *Santa Maria de Castrum Felix*.[3] Ara com ara, l'arqueologia no ha pogut confirmar l'existència de construccions militars d'aquella època al cim del turó, cosa que fa suposar que no foren gaire importants. Potser, no es tractava d'un castell tal com s'entén avui, sinó d'una torre o d'una construcció de tàpia. El fet que, fins al moment, no se n'hi hagi identificat cap vestigi pot voler dir que, o bé el primitiu *castrum* no era situat a les zones excavades, relativament extenses, o bé la fàbrica era tan feble que n'han desaparegut tots els rastres, o bé que les restes del castell eren al lloc més enlairat del turó, el pati actual del castell, la roca del qual va ser rebaixada considerablement al segle XVI, com ha palesat l'excavació.

Per la seva banda, el primer esment documental de l'església de Santa Maria és del 966. Tanmateix, molt poc després, el 972, es torna a fer referència al temple i s'afegeix que hi havia tres altars dedicats a la Verge Maria, a sant Miquel i a sant Joan -en aquest darrer també es retia culte a sant Pere i sant Pau. Aquesta notícia havia determinat la interpretació que aquell primer temple tenia tres absis i transsepte, i era molt semblant a l'edifici romànic que ens ha pervingut. L'excavació va confirmar aquestes expectatives, ja que s'han trobat vestigis corresponents a la fàbrica del segle X en la base dels tres absis i en la fonamentació de la paret meridional de la nau i de la testera, cosa que indica que l'església primitiva era formalment molt similar a la del segle XII. A més, al sud-est de l'edifici, ha aparegut una tomba antropomorfa retallada a la roca, en l'indret on va estar situat el primer cementiri. S'ha d'afegir que, en aquest primer moment, el temple depenia del monestir de Sant Cugat del Vallès i ja tenia la condició de parròquia, la qual va posseir ininterrompudament fins al 1909, en què va ser substituït per l'edifici actual de la plaça de l'Església.

El segon recinte religiós va ser consagrat entre 1100 i 1106 i la seva aparença s'ha conservat raonablement en els trets generals: amb nau única i transsepte, encapçalat per tres absis i coronat per un cimbori, sobre el qual recolza un petit campanar de torre. La fàbrica és de carreus de pedra calcària barrejada amb marès rogenc, utilitzat, sobretot, per fer ressaltar les cantonades, els arcs i els elements singulars com ara el cimbori, el cloquer, les portes o les finestres. En l'excavació es va comprovar que el paviment primitiu, com resulta habitual en aquesta mena de construccions, era de terra batuda i calç. Tal com indica la documentació, els

3. Sobre la fundació d'aquest castell, s'ha dit (Pagès, 1992: 302) que degué ser anterior al 966. Concretament, de l'època del comte Guifré. Aquesta teoria no té, per ara, una confirmació arqueològica.

L'església de Santa Maria, el 1996, un cop realitzades les darreres obres de restauració per part del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, sota la direcció de l'arquitecte Antoni González.

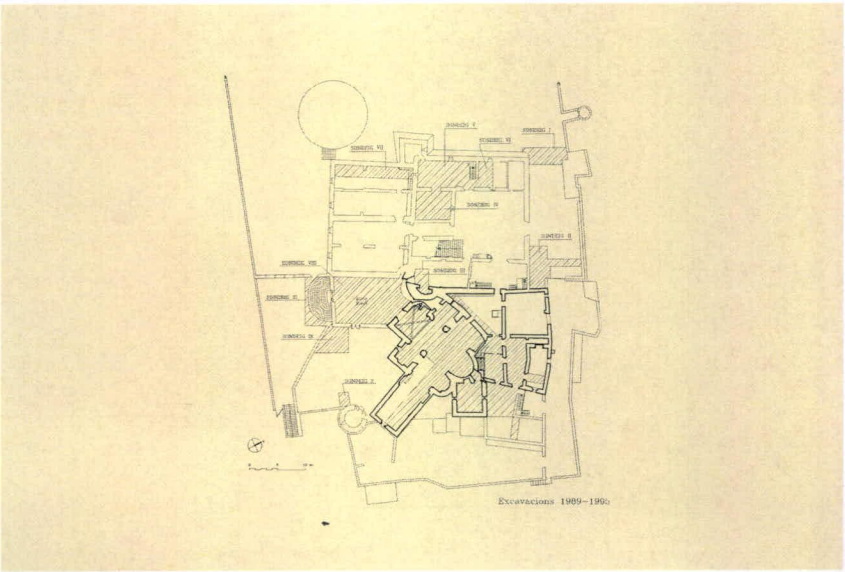

Planta del conjunt del castell en què s'assenyalen els indrets on es van dur a terme excavacions arqueològiques entre 1989 i 1995, amb motiu de les obres de restauració.

altars eren tres i devien ser centrats en els absis; en el meridional s'ha descobert la base del pilar que sostenia la *mensa*. Pel que fa a les portes originals, la que es conserva al braç nord del transsepte sembla un xic retocada, i és molt probable que a ponent n'hi hagués una altra que, al segle XVI, va ser substituïda per la d'ara. En canvi, la recerca arqueològica ha revelat que a migdia no hi va haver cap porta. Cal ressenyar que, el 1995, durant les darreres obres, es va descobrir una finestra romànica a la façana septentrional del transsepte.

Capçalera de l'església un cop enllestida la restauració (1996).

Els antecedents de la fortalesa actual, segles XIV-XV

Els elements de caràcter militar més vells que conserva el conjunt actual són els merlets que coronen l'absidiola sud i el braç del transsepte del mateix costat, i l'empremta d'altres que hi havia a la meitat meridional de l'absis major. La morfologia i la posició d'aquests elements, i l'excavació feta a les cobertes del temple indiquen l'afegitó d'aquesta defensa al segon terç del segle XIV. Llavors, es van sobrealçar l'absis major i el de migdia –que, de fet, esdevingueren torres–, i aquest darrer va adquirir l'aspecte que ha conservat fins ara. S'ha d'afegir que, durant les darreres obres de restauració, s'han descobert sengles troneres per a bombardes a l'absis sud i a la façana meridional de la nau de l'església, que, com palesen aquestes troballes, era part important del recinte defensiu. L'arqueologia també ha indicat que, a sota de les façanes meridional i oriental de la rectoria, hi ha sengles panys més antics, els quals formaven part d'un recinte avançat del castell, situat a tocar de la capçalera de l'església. Aquest recinte, que data també del segon terç del segle XIV, es completaria, amb les parts fortificades del temple, així com amb la torre núm. 6 i sengles murs a llevant i ponent, que hi connectaven.

Aquests vestigis, units a les notícies que es coneixen a través de la documentació escrita, palesen que, durant els segles XIV i XV, al cim del turó, hi va haver un castell o casa forta envoltat d'un recinte emmurallat relativament ampli, en el qual l'església tenia part activa. Sabem que aquesta fortalesa va ser presa per les tropes de la ciutat de Barcelona dues vegades, el 1468 i el 1472, en el decurs de la guerra de Joan II contra la Generalitat. Uns anys abans, el 1439, els textos es fan ressò que la casa es trobava en condicions deplorables. Al·ludeixen, però, a la cisterna, l'únic element d'aquell edifici que s'ha pogut identificar amb seguretat durant les excavacions. Aquest casalot fortificat va desaparèixer i fou substituït per un castell fet de bell nou que descriurem de seguida. Abans, cal afegir que, durant el segle XV, el perímetre del recinte fortificat va ser eixamplat cap a llevant de l'església amb un talús de terres que devia ser un reforçament concebut com a protecció complementària contra l'artilleria, ja que, en la guerra esmentada abans, el castell va ser rendit a trets de bombarda.

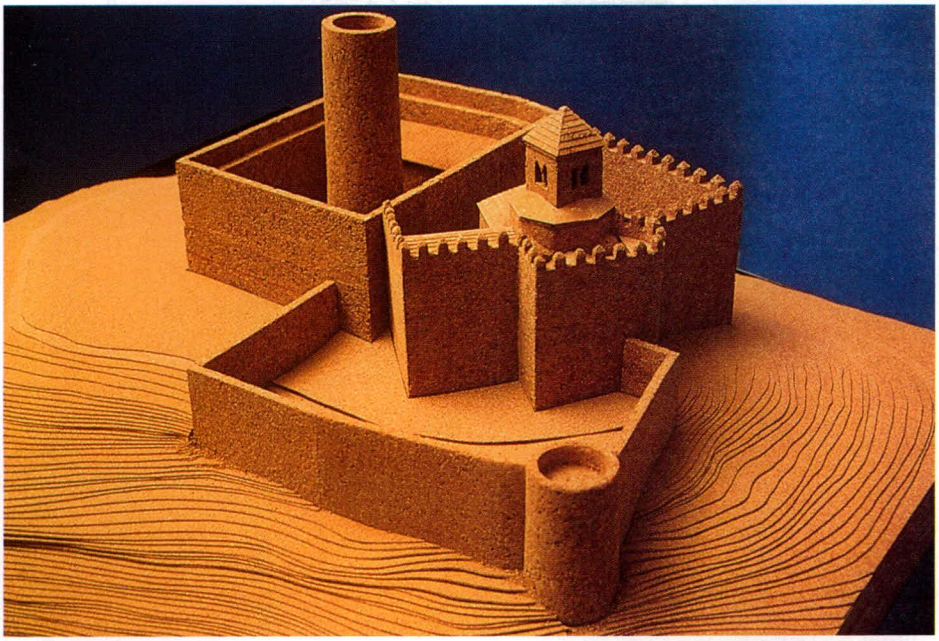

Maqueta amb l'aparença que podria tenir el conjunt del castell al segle XIV. Les dades sobre l'església i el recinte fortificat de migjorn procedeixen de les excavacions i l'estudi arqueològic del recinte. La torre de tramuntana és una reconstrucció ideal a partir de paral·lels.

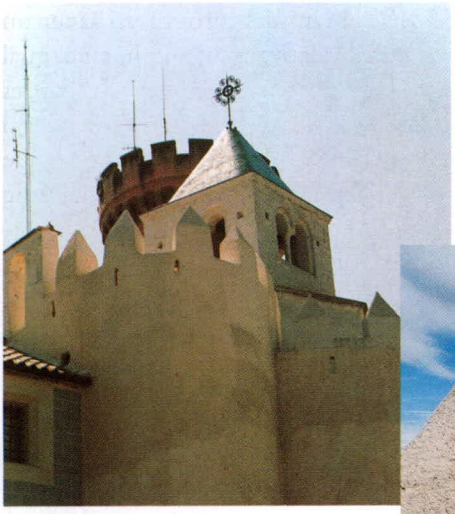

Aspecte actual de la capçalera de l'església romànica de Santa Maria, en què destaca el recreixement dels absis i la seva fortificació al segle XIV.

Detall dels merlets del capdamunt de l'absidiola de migdia.

La construcció del cos de llevant del castell, *c.* 1550

Un document de 1550, publicat fa poc,[4] ens informa que el 1550 es van promoure obres al castell per part d'Hug Joan Fivaller de Palou, baró d'Eramprunyà, les quals es van poder dur a terme gràcies a un préstec fet al baró pels veïns de Castelldefels encapçalats pel batlle, Climent Savall. Efectivament, a través d'un inventari del 1584,[4b] es dedueix que la situació del recinte havia canviat molt, ja que s'hi esmenta un gran nombre de cambres, algunes textualment noves, i fins i tot una capella particular, que no era l'església de Santa Maria. L'arqueologia ha proporcionat dades per saber que, en el decurs de les obres de mitjan segle XVI, es va bastir una part important del recinte que coneixem: l'anomenat cos A. De bon començament, era provist de tres torres, les núm. 2, 3 i 4, que el defensaven a tramuntana i a llevant; particularment la torre 3 en vigilava l'entrada. D'altra banda, es va tenir cura de reforçar la part baixa del recinte amb un talús, per tal de dificultar l'acció de les mines i de l'artilleria. Com correspon a una obra d'aquest caràcter, les finestres que donaven a l'exterior eren petites i protegides amb reixa; algunes encara es poden veure en el pany entre les torres 2 i 3.

La defensa del costat de llevant continuava a cura dels absis major i meridional del temple connectats, a llevant, amb el baluard que hi havia des del segle XIV i, a migjorn i ponent, amb la torre 6 i el mur que tancava el recinte per aquell sector. Les excavacions també han palesat els trets essencials de la distribució interna de la fortalesa, i així se sap que el pati d'armes, retallat en part a la roca viva, era aproximadament de la mateixa mida que el d'ara, encara que el tancament oriental que ens ha pervingut no hi era, i que al lloc de la ronda Ro2 hi havia una construcció perimètrica, segurament de planta baixa i pis, a través del qual s'accedia a la muralla i a les torres. A migdia d'aquest recinte se situava una cisterna força gran, també retallada en el terreny, i que segurament va ser l'únic element del castell medieval que va perviure després d'aquesta reforma.

Les edificacions perifèriques del pati d'armes es repetien per tots els cantons, i s'ha comprovat que, d'aquesta primera compartimentació, han arribat fins a nosaltres els àmbits A 2, amb la porta d'aleshores paredada, A 4, un xic empetitit per la banda de migdia, i A 5 i A 6, dotats d'un accés comú més tardà. És de suposar que en l'espai actual A 7 i una mica més a l'est hi devia haver estructures relacionades amb la porta principal del castell, que degueren desaparèixer a causa

4. Campmany, 1998: 59-61.

4b. Tant aquesta notícia documental, com totes aquelles de les quals no esmentem una procedència concreta, es van esplegar a: Vila, 1990.

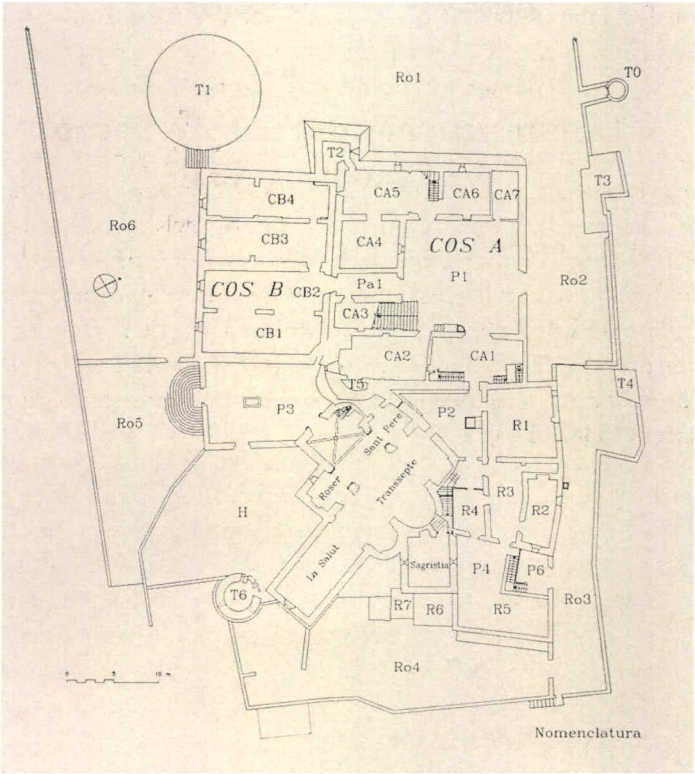

Planta del conjunt del castell a mitjan segle XVI, amb el nou recinte fortificat bastit al nord-oest, fet de pedra de marès i dotat de torres.

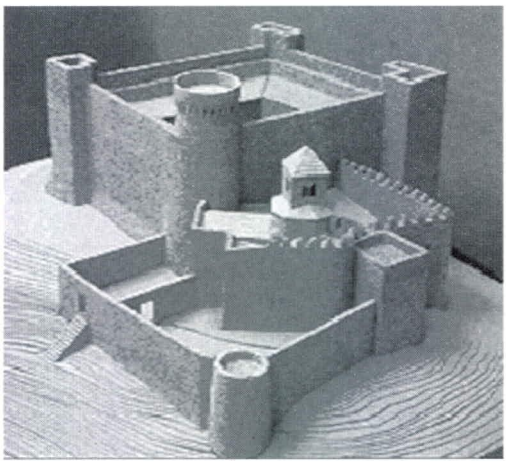

Maqueta del conjunt a les acaballes del segle XVI.

de les transformacions posteriors d'aquest sector. Quant als pisos de sobre, transformats completament en bastir-se anys més tard el cos de ponent del castell –com veurem–, en els documents s'esmenta una sala noble i diverses dependències privades i públiques; és possible que l'escala per accedir-hi es trobés a A 3.

Aquest afany fortificador de cap a mitjan segle XVI, que pràcticament ja no es va detenir fins ben avançat el segle següent, com veurem més endavant, va ser causat per la pressió de la flota otomana i, sobretot, dels corsaris barbarescos, que s'havia fet molt forta. En conseqüència, la Corona, per desig exprés de Felip II (1556-1598), va propiciar l'aixecament de torres i castells al llarg de tota la costa; *des de Cotlliure fins Ayamonte*.[5] A Castelldefels, a part de la renovació del castell, es va bastir gairebé tot l'ampli dispositiu de defensa i comunicació que significaven les torres de la Marina, relacionades amb els masos, d'algunes de les quals es coneix la data exacta (1558, 1560).

5. Síntesis sobre aquestes construccions a: Cámara 1990 i 1991.

Petita finestra protegida amb reixa situada al pany de paret a llevant de la torre 2.

Les reformes de final del segle XVI, *c.* 1588-1600

Les transformacions continuaren gairebé sense solució de continuïtat, perquè les fons documentals i l'arqueologia indiquen que, a final del segle XVI (1590), es va construir la torre T5, la més important del castell, que va ocupar un lloc relativament feble fins llavors. També, a partir de 1588, es va aixecar la sagristia, que s'utilitzava com a baluard fortificat amb troneres a la terrassa. Aquestes troneres també es van posar al capdamunt de l'absis principal, sobreelevat per segona vegada a l'ensems que es bastia la sagristia, i al cim de la capella del Roser, feta entre 1588 i 1590. D'altra banda, hom va enllaçar la torre T6 amb la sagristia i el pati P3, també creat aleshores, mitjançant sengles panys de muralla, el segon dels quals aprofitava un altre del segle XIV. Amb totes aquestes modificacions, el conjunt format pel castell i el temple, unit a les torres de la Marina estratègicament situades, esdevenia un recinte militar força respectable.

Aquestes transformacions, a més de la por als pirates, reflecteixen que la situació dels senyors i del poble de Castelldefels devia ser bona a final del segle XVI, segons que indica el creixement econòmic i demogràfic palesat per l'ampliació de la capacitat del temple i per la proliferació de les sepultures de preveres i fidels en relació amb els períodes anteriors. En aquest sentit, cal remarcar que les primeres reformes essencials de l'església s'han de situar en els darrers anys d'aquella centúria, i van consistir en la construcció de sengles capelles a ponent dels braços del transsepte. La primera, situada al sud i dedicada a la Verge del Roser, és datada del període 1588-1590. La segona, en el costat nord, consagrada a sant Pere i després a sant Antoni i santa Bàrbara, deu ser pràcticament sincrònica, segons ho demostra l'aparició als documents des de 1591 i el fet que el 1593 s'hi duïen a terme les obres d'una petita sagristia triangular entre aquesta capella i la torre 5. Una part del mur de tramuntana d'aquesta sagristia, desmuntat el 1995, era solidària del tancament septentrional de la capella i s'adossava a la torre.

El cor també es va bastir aleshores, atesos els orificis de pal trobats durant l'excavació, l'estil, o la posició respecte a la portada, que és sincrònica. Conserva, a més, les armes dels Marc i dels Palau, senyors d'Eramprunyà, situades a la clau de la volta, al costat de la Mare de Déu i el Nen. Tot i això, s'ha d'afegir que va ser refet amb motiu de la restauració del 1910, en què es va reaprofitar l'arc carpanell, la plementeria de la volta, inclosa la clau, i segurament la balustrada -desplaçada arran de les últimes obres. En aquell mateix moment, es va obrir una porta per comunicar l'església i la sagristia major. Aquest accés, situat al bell mig de l'absis principal, i segurament tapat pel retaule d'aleshores, va ser paredat amb motiu de la darrera restauració, el 1993.

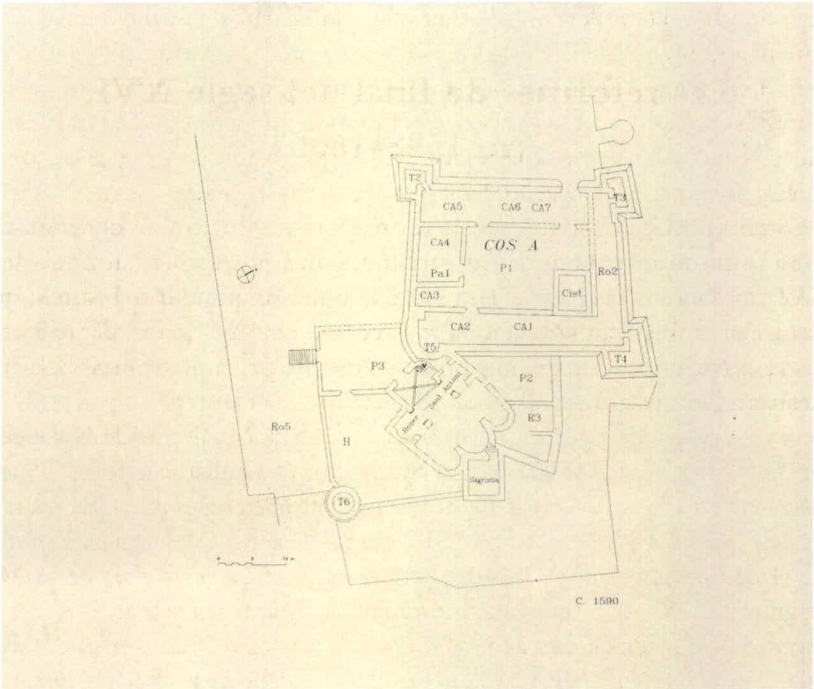

Planta del conjunt del Castell a finals del segle XVI (c.1590)

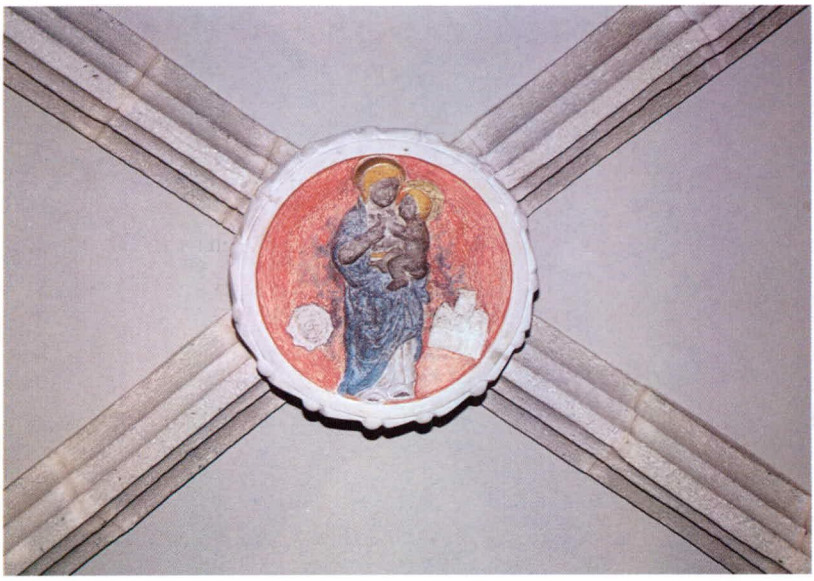

Clau de la volta del cor de l'església de Santa Maria, amb una representació de la Mare de Déu i el Nen. Als costats, les armes dels Marc i dels Palau, senyors d'Eramprunyà a final del segle XVI.

La portada del temple, com s'ha apuntat, també data de final del segle XVI. La documentació no ho consigna, però sí que esmenta la construcció, el 1590, de la torre 5, adossada a l'angle nord-oest del recinte religiós i l'excavació ha palesat que tots dos elements, torre i portada, són sincrònics. D'altra banda, la configuració de l'accés concorda amb la data referida, i se'n coneixen de molt semblants a les esglésies parroquials de Cervelló, Sant Just Desvern i, sobretot, Begues.[6] Al mateix temps, a sobre del braç sud del transsepte, tot aprofitant alguns dels merlets que hi ha, es va bastir una petita espadanya, que encara es conserva. Cal afegir que llavors també es va configurar el pati d'entrada al temple. A l'accés d'aquest pati, per tal de connectar amb el camí tradicional a través del qual arribaven els fidels al temple, es va posar una escala de dotze graons, força senzilla, les ruïnes de la qual es van trobar a l'excavació sota la graonada actual.

6 M. Pagès (1992: 311) proposa una data dels volts del 1587 per a la construcció de la portada i el cor. Aleshores, era mestre d'obres de la parròquia Lleonard Bosc, que abans ho havia estat a les de Cervelló i Sant Just Desvern.

A la dreta, campanar romànic de l'església del castell amb la coberta retocada a començament del segle XX. A l'esquerra, torre T5, la més alta del recinte, bastida el 1590 i restaurada el 1897.

Pati d'entrada del recinte religiós un cop restaurat entre 1995 i 1996.

Les successives ampliacions del recinte fortificat, 1625-1695

El creixement mantingut de l'època dels primers Àustria degué continuar sense interrupció fins a la Guerra dels Segadors (1640-1652), ja que en el segon quart del segle XVII van sovintejar les reformes del conjunt. El tret més emblemàtic d'aquest període és la supressió de la cisterna medieval, per tal d'obrir una porta al sud-est del cos A, gairebé alineada amb l'entrada del nord-est. Al mateix temps, tot combinant el reforçament d'aquest nou accés amb l'expansió de les dependències militars i religioses, es va fer una gran ampliació a l'edifici de la rectoria en què s'aprofitaven elements de construccions anteriors.

La data de 1695 gravada a la porta actual d'entrada al pati d'armes del castell, tot i que el llenç en què és oberta va ser refet el 1897, indica el moment en què, a més de posar-se aquest mur, que va reduir el perímetre inicial del pati, es va eliminar la construcció perimètrica d'Ro 2. Tanmateix, l'expansió constructiva més important va tenir lloc a la banda meridional del recinte, on, amb una nova ampliació, la rectoria va adoptar l'aparença que, sense grans modificacions, conservava el 1989.[7] A més, es va eixamplar la torre T4, la qual va adquirir una aparença poligonal molt característica dels reductes de l'època. També és probable que s'obrís una nova porta a mig recorregut d'Ro 3, i que la resta d'aquesta ronda i tot el tram anomenat Ro4 s'envoltessin amb un recinte més feble però força ampli que enllaçava amb la torre T6. Al sud-oest d'aquest element, és possible que s'aixequés una altra defensa avançada. També, en aquests anys, es degué modificar l'escala d'accés al pati que precedeix l'església, amb l'afegitó d'uns trams laterals acabats en replans.

7. Almenys en planta, ja que els pisos alts es van modificar més tard, com després explicarem.

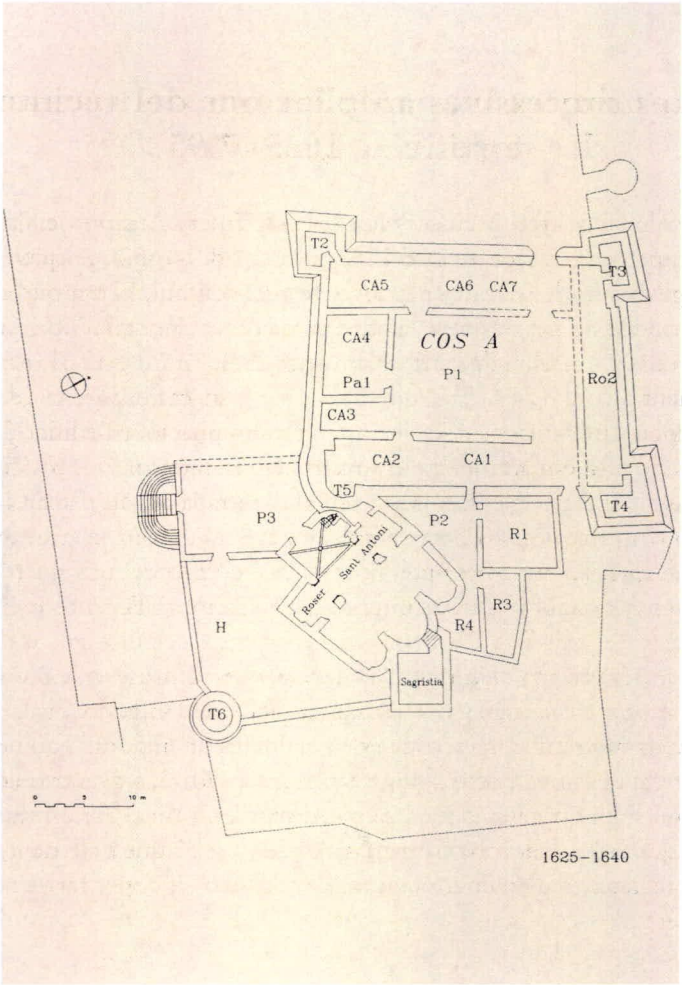

Planta del conjunt del Castell a mitjan segle XVII.

La primera etapa de les transformacions del segle XVIII, *c.* 1714-1734

Després de la Guerra de Successió (1702-1714), el conjunt va experimentar modificacions significatives, que són l'antecedent de l'important canvi d'imatge que es va produir en les dècades següents. Cal remarcar la construcció d'un gran cos adossat al sud de l'església de Santa Maria: la capella de la Verge de la Salut, consagrada el 1724. L'obra de fàbrica, autoritzada el 1717, devia ser molt avançada o potser enllestida el 1719, data que apareix en un carreu situat a la façana de migdia decorat amb una imatge de la Verge romànica *vestida* amb ornaments moderns. També sabem que la capella va tenir des del primer dia el mateix paviment de rajols, i coneixem l'aparença del retaule a través d'un dibuix de l'època.[8] La construcció d'aquest nou cos, d'envergadura considerable i paraments reforçats, en una època que, segons sabem pels documents, els pirates encara actuaven en les nostres costes, va implicar l'enfortiment de les defenses del cantó meridional del castell.

Al mateix temps, a la rectoria es van fer diverses reformes que comportaren la col·locació d'una escala per passar a la part alta de la sagristia i a la coberta de l'església. Amb motiu d'aquesta obra es va malmetre greument la cara exterior del mur perimètric de l'absis major i va ser arrasada l'absidiola septentrional. A més, al subsòl de la residència del capellà, es va construir una fresquera de cambra circular, a la qual s'accedia per un llarg passadís que començava al pati 4. Ja dins el castell, es va alterar lleugerament la porta a l'altura de T4, per fer-la més estreta i defensable.

8. Fort, 1979: 35.

Capçalera de la capella de la Mare de Déu de la Salut, un cop restaurada, amb una representació de la Verge, sobre l'alabastre de la finestra.

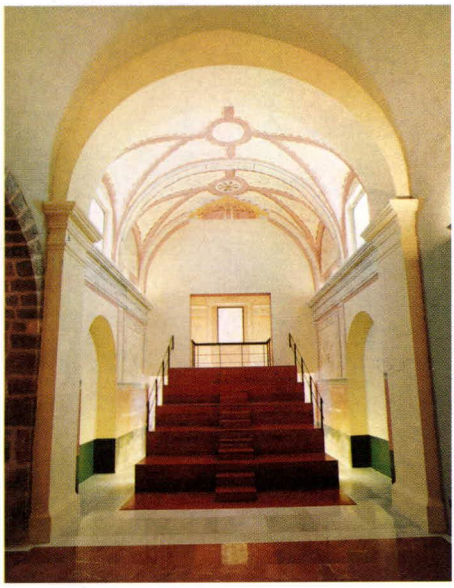

Nau de la capella de la Mare de Déu de la Salut amb les grades que s'hi disposaren amb motiu de la darrera restauració.

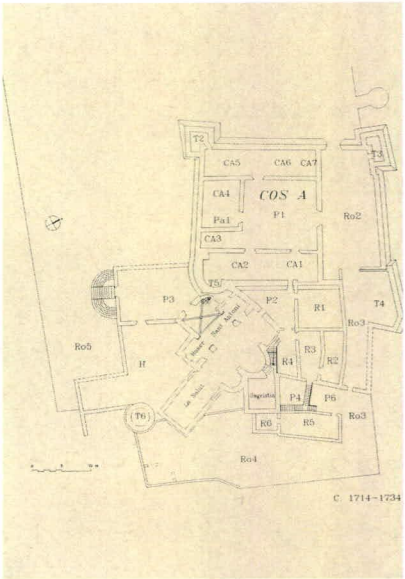

Planta del conjunt del Castell a començaments del segle XVIII.

La construcció del cos de ponent del castell i la definició del conjunt actual, *c.* 1734

La darrera referència textual significativa sobre el castell data del 1734. Es tracta dels comptes passats pel mestre de cases i el fuster que hi havien fet obres des del 12 d'abril al 26 de setembre. La recerca arqueològica ha palesat que llavors es va bastir tota l'ala de ponent del conjunt (C B), la qual li va donar un caràcter de residència noble més que no pas de recinte militar, d'acord amb les necessitats d'aquell temps en què la importància estratègica del lloc començava a minvar. Tanmateix, la construcció de la torre barbacana T1, en un indret fins llavors escassament protegit, i les finestretes característiques de tota la fàbrica nova indiquen que les qüestions defensives no acabaven de passar a un segon pla. És molt probable que també es bastís en aquell temps un pany emmerletat, a tramuntana, i la garita (T0) al nord de la torre 3. El primer, que només es coneix a través de fotografies, devia tancar el recinte pel cantó nord, que amb aquest llenç i les dues torres (T1, T2), una de gran i una altra de petita, restava ben protegit. Amb tot, queda clar que, tant les nombroses defenses del segle XVIII, com la majoria de les anteriors, donaven prioritat a la protecció dels perills que poguessin arribar per mar o a través del camí reial, que, aproximadament, vorejava el litoral.

Quant a les modificacions de detall patides pel cos de llevant (A) amb motiu de la construcció de l'altre, cal destacar la col·locació de l'escala actual a sobre d'A 3, la qual substituïa una d'anterior; l'obertura del passadís Pa 1 amb el consegüent empetitiment de l'espai A 4, i la col·locació de les portes de les estances A 1 i A 5, les quals potser reemplaçaven altres de més velles, situades al mateix lloc o a prop. També és d'aleshores l'escala a l'est d'A 5 i, segurament, la compartimentació que va donar lloc a A 6 i A 7. Finalment, és probable que en aquell moment s'hi refés el mur perimètric sud, que tanca A 1 i A 2 per aquest punt.

Al sector de la rectoria, a la segona o tercera dècada del segle XVIII es va bastir l'element R5, la qual cosa va donar lloc als patis 4 i 6, situats a nivells diferents i comunicats mitjançant escales; la construcció d'R6 és probable que sigui un xic posterior. D'altra banda, es va millorar el perímetre d'Ro4, i les terrasses de l'antic cementiri van assolir l'aparença actual. També, sobre les restes de l'escala de final del segle XVI, es va fer la graonada per accedir al pati d'entrada al temple, la qual es va rodejar d'un recinte ben protegit, Ro5, amb una porteta resguardada per T6 i el sortint de la terrassa del cementiri.

Maqueta del conjunt del castell cap al 1734.

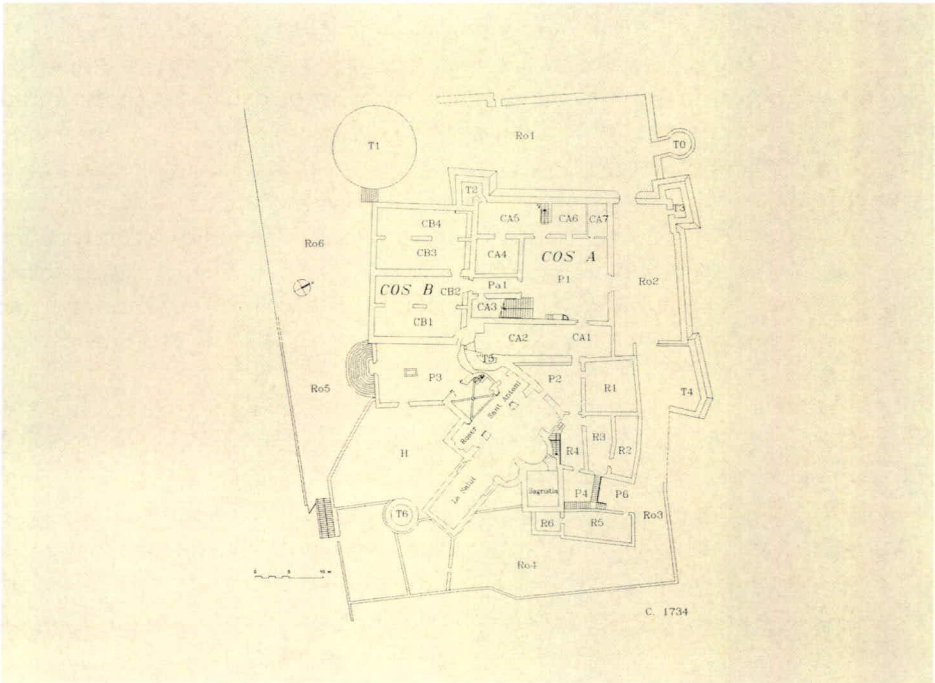

Planta del conjunt del castell cap al 1734.

Algunes transformacions als segles XVIII i XIX

Pel que fa a l'església, sabem que, l'estiu de 1812,[9] el mestre pintor Francisco Rodríguez, de l'Acadèmica de Dibuix de Barcelona –avui Escola de Llotja–, va decorar la capella de la Salut amb uns murals de gust neoclàssic,[10] que van ser sufragats per mossèn Celestí Verd, ecònom de la parròquia, segons que indica encara una inscripció a l'orla superior. Aquesta composició era força malmesa fins que va ser restaurada el 1995, però s'hi podien distingir la iconografia i cadascun dels temes concrets. A més, la manca de pintura en certs indrets indicava la situació de l'altar i la presència d'un cambril, desaparegut al segle XX, després de la Guerra Civil de 1936-1939, però esmentat als documents des de 1728.

A la darreria del segle XVIII es van dur a terme reformes a la rectoria, entre les quals destaca la col·locació d'una premsa per fer vi en una de les estances de la planta baixa. També ens consta documentalment que, més tard, a l'any 1831, es van fer reformes als pisos alts. Les obres, en qualsevol cas, no degueren enllestir-se a gust dels rectors, que van reclamar noves intervencions, sense obtenir resposta, fins a la venda de l'edifici a Manuel Girona. A l'àrea del castell, una altra premsa de vi i un cup –que encara es conserva–, que es deurien utilitzar des del segle anterior, van ser millorats. Els àmbits B 3 i B 4 van ser reforçats, cap al 1811, mitjançant arcs diafragmàtics i es van cegar els arcs carpanells que els comunicaven.

A partir del tercer decenni del segle XIX, el silenci de les fonts i l'absència de canvis en la fàbrica del conjunt fan pensar en un període de crisi. El 1883, segons van explicar uns membres del Centre Excursionista de Catalunya,[11] la fortalesa ja era en ruïnes amb alguns baluards mig enderrocats, tot i que encara conservava panys amb merlets i s'hi distingien perfectament els dos cossos fonamentals.

9. *Ibid.*: 36.

10. Substituïen uns altres de filiació barroca, coetanis de la capella i descoberts el 1994, durant les obres de restauració.

11. Cf. *L'Excursionista* (Barcelona), VII, 1883: 218-230.

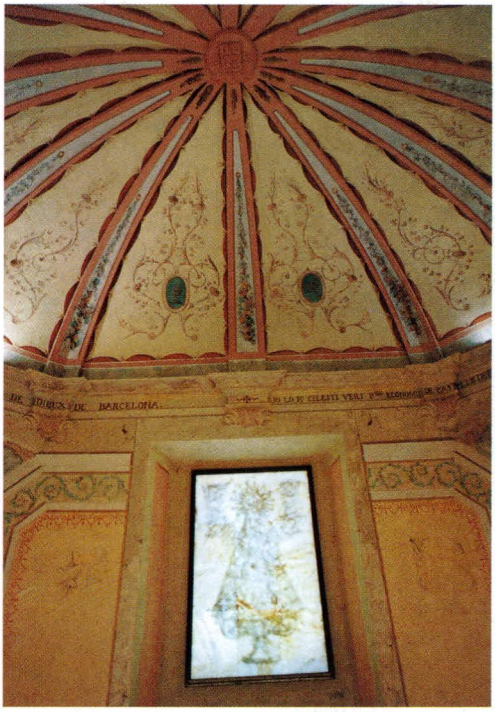

Detall de les pintures neoclàssiques de la capella de la Mare de Déu de la Salut.

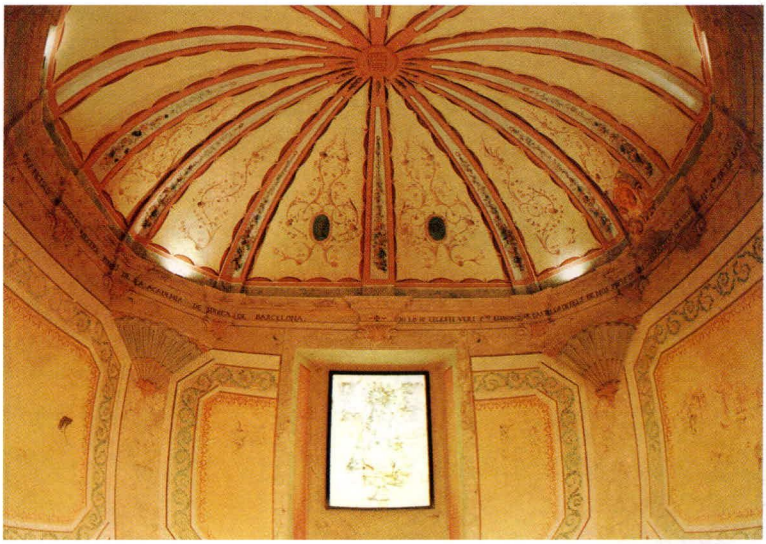

Pintures neoclàssiques que decoren la capella de la Mare de Déu de la Salut, realitzades el 1812 per Francisco Rodríguez, professor de l'Acadèmia de Dibuix de Barcelona –avui Escola de Llotja–, restaurades el 1995.

La primera restauració, 1897, 1910

Aquest aspecte deuria continuar tenint el castell l'any 1897, quan Manuel Girona el va adquirir, juntament amb la resta de les antigues possessions de la baronia d'Eramprunyà, i el va fer reformar en el temps rècord de cinc mesos, sota la direcció, probablement, de l'arquitecte Enric Sagnier. Llavors, s'hi va afegir tot el recinte mural de tramuntana inclosa la porta principal, i s'hi van refer, amb criteris historicistes, les torres i els panys de paret. Val a dir que la reforma va respectar els trets essencials d'allò que hi havia, tot i que va ser especialment intensa al cos de ponent (B), on es va caracteritzar per l'afegitó de portes i finestres decorades amb gust gòtic epigonal o renaixentista, i per un remodelatge general de la distribució interior de les plantes altes.

Potser, les intervencions més aparatoses van ser el recrescut de la torre T5 i el coronament de T1 amb garita inclosa, o bé la porta amb arc conopial al final de l'escala principal, que dóna pas a una gran sala de caire *noble*. De tota manera, alguns elements tan peculiars com el *trompe-l'oeil* de la decoració de carreus pintats en blanc sobre fons vermell, són realment genuïns, ja que aquesta decoració la portaven des del segle XVII les façanes de la rectoria i la sagristia, segons que es va comprovar a l'excavació, i també era semblant a l'aspecte exterior de la capella de la Salut, tot i que en aquell cas el fons era blau. Pel que fa als merlets dels llenços recrescuts o refets, encara que un xic artificiosos, no deixen d'imitar amb el gust propi de fa més de cent anys els elements d'aquesta mena que coronaven el nucli principal del castell.

Quant a les estructures que es van fer desaparèixer o van restar ocultes arran d'aquestes obres, cal destacar el pany a tramuntana del recinte, entre les torres 0 i 1, que va ser arrasat completament. També s'ha d'esmentar l'ocultació del pati P4 a sota d'una potent capa de rebliment, la qual va donar lloc a la terrassa que hi havia fins al 1993. A més, s'han de tenir en compte les modificacions als pisos alts de la rectoria i la refacció de part dels panys que envoltaven les rondes 3 i 4.

L'església de Santa Maria va ser restaurada més tard que el castell, perquè, en ser la parròquia del poble, hom en va haver de construir una altra per substituir-la, sufragada pel mateix M. Girona. L'edifici nou, situat a la plaça de l'Església, va ser inaugurat el 1909, i tot seguit, es van iniciar les obres al temple medieval. Com a la resta del conjunt del castell, l'actuació d'aleshores va ser relativament mesurada. Cal destacar-ne el nou enlluït interior, que no va modificar les capes més antigues, la reconstrucció del cor, en què es van reutilitzar els elements originals, l'obertura d'una finestra al costat de la capella de sant Antoni i santa Bàrbara, o la reparació de la porta del braç nord del transsepte. També es van fer millores a la coberta de la nau i a la del campanar, on es va col·locar el *trencadís* i la creu metàl·lica, que encara hi són, bé que restaurats una altra vegada fa poc.

Porta d'entrada al conjunt, flanquejada per dues torres, i recinte emmurallat de l'extrem de tramuntana, bastits el 1897, amb motiu de la primera restauració del castell, sufragada per Manuel Girona i, probablement, dirigida per l'arquitecte Enric Sagnier.

Finestra i tribuna d'estil historicista col.locades al pany de ponent del pati P1 el 1897. La tribuna, que amenaçava ruïna, va ser desmuntada per l'Escola-Taller del castell l'any 1991.

Escales d'accés i portal de l'entrada a les dependències nobles del castell, restaurades el 1897.

Els darrers temps

La penúltima pàgina de la història de l'església de Santa Maria es va escriure durant la Guerra Civil de 1936-1939. Arran dels fets de juliol de 1936, el recinte va ser maltractat, es va tirotejar la portada, es van obrir algunes tombes i es van saquejar els altars i la sagristia. Entre l'abril de 1938 i el gener de 1939, s'hi va instal·lar una presó de les Brigades Internacionals, alguns membre de les quals van dibuixar una extensa sèrie de grafits a les parets de la capella de la Salut –força ben conservats fins avui–, en què s'hi representen dirigents del Front Popular o de la Tercera Internacional, a més de vaixells i avions que es devien veure des del castell, com també una fidedigna representació del mateix, juntament amb altres motius més simbòlics o fantasiosos.

Després de la guerra, sembla que el temple va romandre en estat de semiabandó, com bona part de la resta del castell. El conjunt va passar a propietat municipal el 1988, i s'hi va instal·lar una escola taller per tal de realitzar-hi tasques de manteniment, que va funcionar fins al 1992. La intervenció del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació, promoguda des del municipi, que va consistir en l'estudi històric-arqueològic de tot el conjunt i la restauració de l'església de Santa Maria i les dependències annexes, va tenir lloc entre 1989 i 1996, sota la direcció general de l'arquitecte cap del Servei, Antoni González. En el decurs d'aquestes obres es va intervenir, sobretot, a l'església, en què es va refer l'absidiola nord, els fonaments de la qual s'havien trobat a l'excavació arqueològica, i es va donar a la capçalera, d'origen romànic, l'aparença que tenia el segle XIV, en ser fortificat el temple. També, a l'exterior, es va retornar el cromatisme original als diversos cossos, blanc a l'obrà romànica, enlluïda cap al segle XIV, i blau a la capella de la Salut, com en el moment de la seva fundació. A l'interior, es va refer la plataforma del presbiteri amb cristall fosc, de tal manera que, en posar en marxa la il·luminació *ad hoc*, es puguin veure algunes de les ruïnes ibèriques i romanes trobades. A més, es va fer el paviment nou de la nau i els braços del transsepte, i es va restaurar la capella de la Salut, tenint especial cura amb les pintures neoclàssiques i els gràfits de la Guerra Civil de 1936-1939. També, es va instal·lar un petit museu a l'antiga capella de Sant Antoni, a migdia, en què es poden veure les maquetes de l'evolució històrica del conjunt,[12] i algunes peces arqueològiques trobades al conjunt, entre elles la inscripció de Tròcina Synecdem. Igualment, s'ha de ressaltar la restauració del pati a ponent del temple, on s'ha reproduït

12. Realitzades per la maquetista Anna Àlvaro, del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

El castell i can Gomar il·luminats, vistos des de migdia, el 1996..

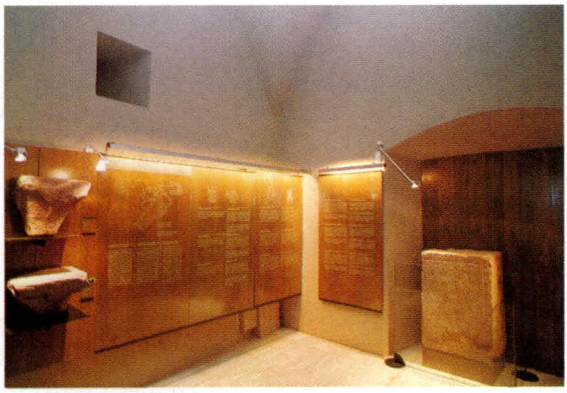

Petita exposició històrica a l'antiga capella de sant Antoni de l'església del castell, muntada amb motiu de les darreres obres de restauració. Al fons, cippus *amb la inscripció llatina dedicada a* Gaius Trocina Synecdémus.

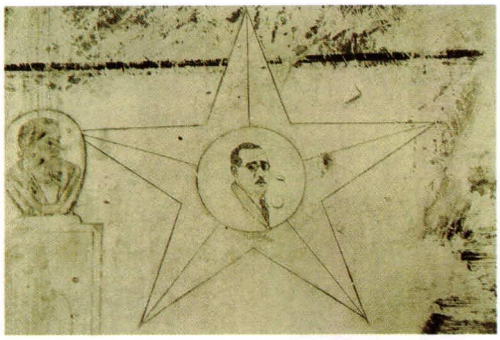

Grafit de 1938 conservat dins la capella de la Salut de l'església del castell, amb la representació del doctor Juan Negrín, membre del PSOE i aleshores president del govern de la República Espanyola, i de Dolores Ibarruri, la Pasionària, líder del Partit Comunista d'Espanya. A sota seu, mig esborrat, Lenin.

L'aspecte que tenia al final del segle XVI. També s'han restaurat totes les cobertes de l'església, i s'hi a col·locat una escala d'accés, per tal que pogui ser utilizada com a mirador.

Per acabar, s'ha d'afegir que, probablement, l'Ajuntament, en col·laboració amb la Diputació, enllestirà la restauració completa del conjunt del Castell, a partir del final de l'any 2000.

Les torres de defensa

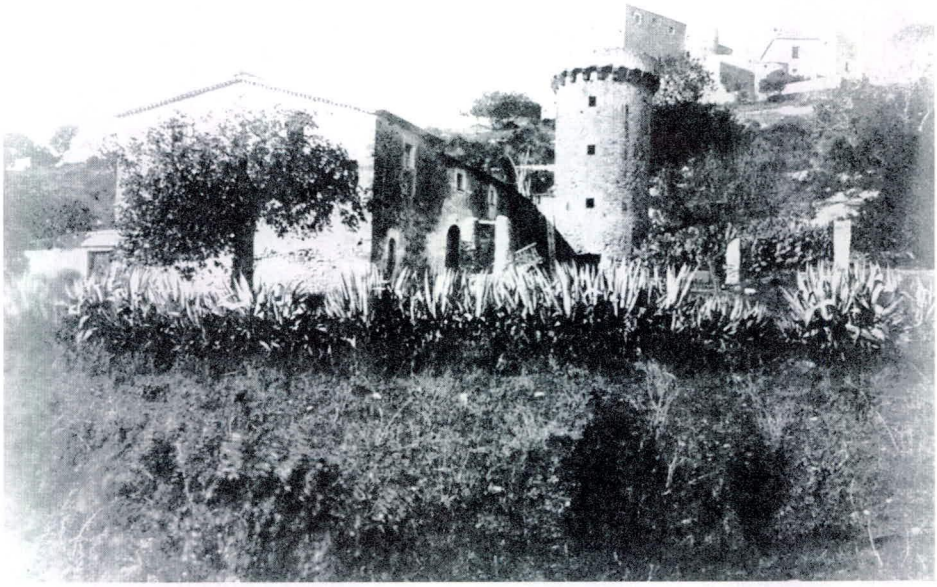

Antiga masia de can Gomar, actual Casal de Cultura.

Les torres de Castelldefels[1]

Les torres, juntament amb el castell, són els monuments més significatius de Castelldefels. Actualment, se'n conserven dotze, distribuïdes majoritàriament per l'àrea on hi havia les antigues cases del poble. Algunes, ens han arribat aïllades i mig amagades per les edificacions recents, com ara la de la plaça Major o de can Moliner. Altres, com la de can Valls també dita de la Muntanyeta, presenten una imatge d'element constructiu singular que, en aquest cas, s'alça solitari al mig d'un parc forestal urbà. En general, però, aquesta imatge no és la que correspon al seu origen, ja que gairebé totes les torres de Castelldefels formaven part de masies o s'hi relacionaven directament, per tal de defensar-les.

La majoria d'aquestes construccions són fruit d'una època ben concreta, la segona meitat del segle XVI, en què les incursions dels pirates barbarescos eren molt freqüents en les costes mediterrànies de la península Ibèrica i en les Balears. Els pirates, amb base al nord d'Àfrica, sobretot a Alger, i al servei de l'imperi otomà, van ser el malson de la monarquia espanyola que en aquell moment sostenia un llarg enfrontament amb el Gran Turc pel control de la mediterrània.

Ja el 1522, Carles I va ordenar als diputats del Principat que es restauressin els castells, torres i cases fortificades de la costa catalana, a causa del perill que representaven els corsaris francesos i turcs: "Diputados: ya sabéis cuán sueltas andan las fustas de los turcos y otros infieles por estos mares, demás de los corsarios franceses que van por ellas y los grandes daños que han hecho y hacen continuamente en estas costas... los enemigos son muchos y en muchas partes." Per fer-nos una idea de la situació d'inseguretat que es vivia, només cal recordar que, el 1527, els pirates van agafar vint-i-cinc captius a Badalona i van fer saqueigs a molts indrets costaners de Catalunya. La presa de la Goleta, a Tunis, el 1535, no va acabar ni molt menys amb aquesta situació. Així, els corsaris barbarescos o, senzillament, els moros, com se'ls coneixia llavors, el 1543, atacaren Palamós i Roses i, el 1550, saquejaren Cullera, a València, i Pollença, a Mallorca. Aquesta situació es va agreujar entre 1557 i 1559, quan va tenir lloc la guerra de Felip II contra Enric II de França i el papa Pau IV. Així, l'any 1558, en què, com veurem, es van

1. En aquest capítol s'han utilitzat algunes informacions recollides per Jaume Sandoval, a qui regraciem.

aixecar alguns de les torres de Castelldefels, els turcs, recolzats pel rei de França, preparaven una temuda campanya contra les costes mediterrànies espanyoles. Llavors, el corsari Dragut va desembarcar a Salou amb més de quatre-cents moros i, d'altra banda, les forces otomanes es van apoderar de Ciutadella de Menorca. D'aquesta manera, la vigilància costanera va ser especialment intensa en el decurs dels mesos de juny i juliol d'aquell any, i la tensió no va passar fins al final de l'agost, un cop que va ser retornada Ciutadella.

En aquestes circumstàncies, el rei Felip II va manifestar el seu desig de bastir una muralla que abracés "de Cotlliure a Ayamonte". D'aquesta muralla simbòlica contra les incursions otomanes, que ràpidament es va començar a aixecar al llarg de tota la costa peninsular mediterrània i de les Balears, en alguns casos sota les indicacions directes dels enginyers militars,[2] el nostre poble té una representació genuïna i abundant que els avatars de la història han volgut respectar. Moltes de les torres que es van aixecar servien per avisar, en cas d'atac, a les gents d'armes de les fortaleses i de les ciutats properes, per tal que hi poguessin intervenir. A Castelldefels, però, tot i que algunes van tenir aquesta funció, com ara la torre Barona o de la Guarda, especialment construïda per a tal finalitat, les altres, a més de transmetre avisos de perill aprofitant la seva situació privilegiada per a la comunicació visual amb el Castell, com és el cas de la torre dels Arenys o de can Vinyes o bé la torre Fael, tenien com a funció essencial la de protegir directament els habitants de les masies a què pertanyien.

Seguint les ordres reials, dins Catalunya, a començament del segle XVI, es va bastir la torre del Rei al cap de Creus. A més, per exemple, es coneix un dibuix de 1543 amb les dues torres que defensaven el port de Roses. Al llarg de la segona meitat del segle, es va ordenar la construcció de vint-i-cinc torres en el litoral català.[3] El rei va demanar informes sobre aquestes fortificacions periòdicament, i se'n coneixen el de 1564 i el de 1566. Uns anys més tard, en el marc d'un d'aquests reculls anyals o bianuals de l'estat de les fortificacions, el 1587, l'enginyer Manrique de Lara assenyalava que, entre les torres que encara s'hi havien de bastir, hi havia la de les "Cuestas de Garraf", que, com les altres, costaria dues mil lliures.[4] El 1589, el seu col·lega Jorge Fratin, vistes les vint-i-vuit torres ja fetes a la costa catalana, va aconsellar de bastir-ne encara més. Entre aquestes construccions dels darrers decennis del segle, cal destacar unes torres a Barcelona, construïdes, el 1598, per l'enginyer Jerónimo Marqui. També s'ha de remarcar la gran obra duta

2. Aquesta mena d'obres són les que corresponien a la jurisdicció directa de la Corona. Sobre aquesta qüestió i les dades citades en els paràgrafs anteriors són especialment il·lustratius els treballs d'Alicia Cámara (1990, 1991), que esmentarem diverses vegades. A Castelldefels, però, la majoria de les torres es construiren per iniciativa dels particulars, tal i com explicarem.

3. Català Roca, 1987: 73.

4. Cámara, 1991 a. No sabem exactament a quina torre es refereix, ja que la torre de Garraf, conservada actualment al costat de la carretera, sembla que va ser construïda cap a 1571, a càrrec de la Pia Almoina de la seu de Barcelona, senyora feudal de Sitges i les costes de Garraf (Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Mapa de les costes de Garraf de Nicolau de Credença*, 1571, 4-78-17. *Loc. Cit.* Campmany, en premsa).

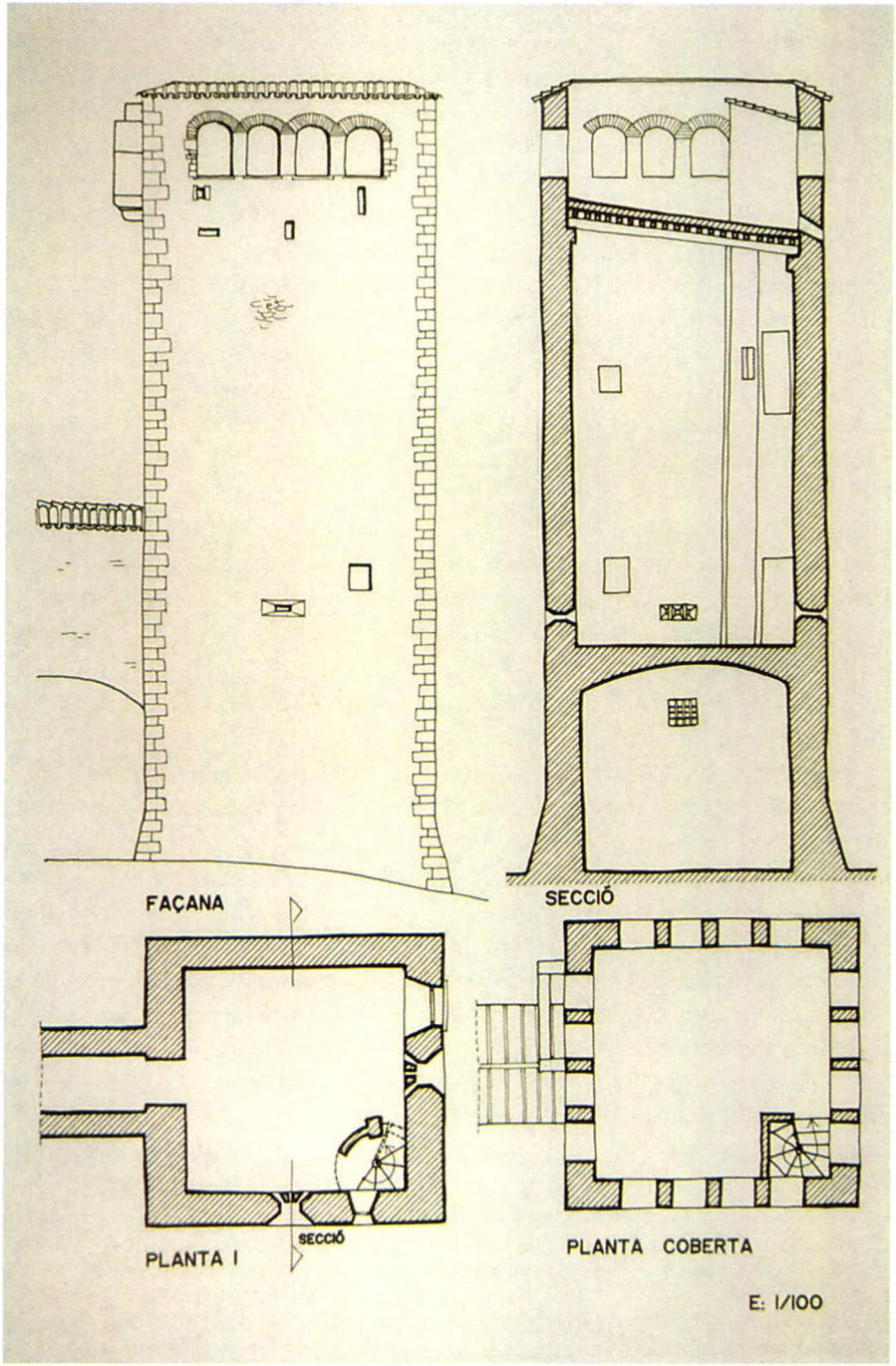

Plantes, alçat i secció de l'estat actual de la torre de n'Antoni Janer.

a terme al port dels Alfacs, antic refugi de pirates, on la Corona va aixecar dues grans torres amb fortificacions perifèriques, entre 1578 i 1585.[5]

Tota aquesta activitat de final de segle respon al fet que les incursions barbaresques van continuar més enllà de la victòria naval de Lepanto, obtinguda el 1570 sobre els turcs per la coalició formada entre la Corona espanyola, el Papa i la república de Venècia. Aquest fet militar va restar innegablement part del recolzament de la flota otomana als pirates del nord d'Àfrica, però no va aturar les seves activitats que, en endavant, es van combatre amb les defenses costaneres, més que no pas amb incursions navals contra les seves bases, molt costoses i de resultats incerts la majoria de les vegades. Amb aquesta situació, que es va prolongar força temps, no és estrany que el 1717, en constituir-se la confraria de la Mare de Déu de la Salut, amb motiu de la construcció d'aquesta capella dins l'església de Santa Maria del Castell, encara aleshores una de les finalitats d'aquesta associació pietosa fos el rescat de possibles captius dels pirates moros, és a dir, procedents del nord d'Àfrica.[6]

Fa poc, Josep Campmany ha evocat amb encert el clima que es vivia a Castelldefels en aquella època i ha aportat dades interessants sobre la història d'algunes torres. Aquest autor es fa ressò de la gran por que s'inicià a mitjan segle XVI i que va ultrapassar de llarg la data de la batalla de Lepanto. Sabem del cert que algunes torres ja s'havien aixecat quan va tenir lloc aquella confrontació, així la de Gabriel Folcher, bastida el 1560, segons que diu la inscripció en un dels seus murs, que encara es conserva. Del 1558, l'any de la temuda ofensiva turco-francesa esmentada abans, és la de Gabriel Savall, aleshores batlle de la població, com també ho és la de n'Antoni Janer. A més, sobretot cal tenir en compte la gran reforma esdevinguda al castell a mitjan segle XVI, segons que indica la documentació escrita i han confirmat les excavacions arqueològiques. Llavors, d'acord amb el que hem vist en un altre capítol d'aquest llibre, el castell medieval pràcticament va desaparèixer del tot substituït per una fortalesa gens menyspreable que, dins el conjunt actual, es distingeix inequívocament pel color rogenc de la pedra de Begues que s'hi va emprar. Les obres al castell, però, no es van aturar en aquella ocasió fins al començament del segle següent, ja que la torre de l'homenatge, de planta circular, que domina el conjunt actual, es va bastir l'any 1590, i fins al 1610, aproximadament, es van fer obres per tal d'aixecar la sagristia adossada a la capçalera de l'església romànica, un cos paral·lelipèdic de pedra amb poques obertures, avui desaparegut, la part superior del qual tenia també funcions militars i complementava la fortificació que s'havia fet als absis al segon terç del segle XIV.

Com es pot veure, el poble va quedar molt ben protegit, ja que, a més de reforçar-se el castell de manera considerable, cadascuna de les cases que el componien, disperses aquí i allà al llarg de la plana litoral i d'alguns turons, va ser

5. *Id.*, 1991 b.
6. Traducció castellana de les normes de la confraria a: Barberán, 1978: 49-53.

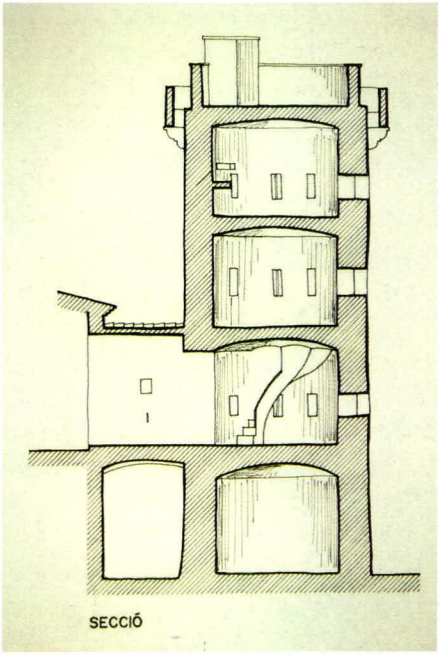

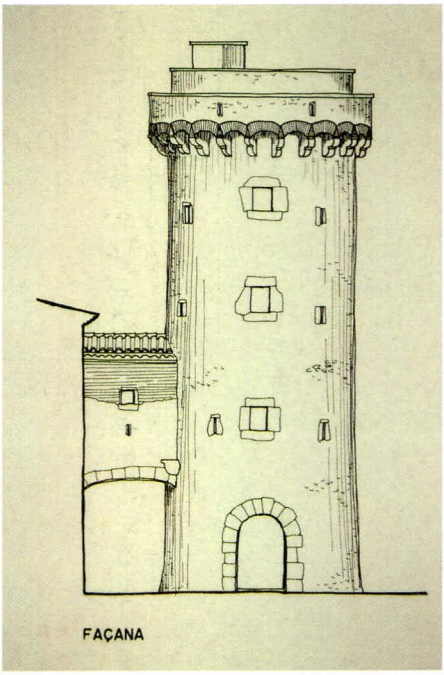

Alçat i secció de l'estat actual de la torre de can Gomar.

dotada d'una torre de defensa. Algunes d'aquelles edificacions amb torre annexa ens han pervingut en acceptable estat de conservació, com ara can Gomar, utilitzada ara com a Casal de Cultura, o can Roca de Baix, on hi ha actualment la Comissaria de Policia. Cal Garrofer al carrer Arcadi Balaguer cantonada amb el d'Isaac Peral, és un altre bon exemple, tot i que l'estat de conservació, com passa malauradament en molts d'aquests monuments, no és tan bo com fóra desitjable. En general, però, les torres s'han conservat molt més bé que les cases a les quals protegien, gràcies a la declaració com a monument nacional de tots els castells i torres d'Espanya arran d'un decret de 22 d'abril de 1949. Així, els elements d'arquitectura militar, protegits per la llei, han reeixit més bé o més malament, mentre que les masies a què complementaven, mancades de protecció legal, han desaparegut o han estat enderrocades en certs casos. A Castelldefels, sortosament, aquesta situació va ser pal·liada per la formació del catàleg del patrimoni arquitectònic, el 1985, en què van quedar incloses totes aquestes construccions que havien constituït el poble original, tant masies com torres.[7]

Una de les torres catalanes que apareix a l'informe de l'enginyer Fratin, del 1589, esmentat més amunt, la del mas Bisbe, era carrada, feta de maçoneria, amb filades de pedra picada a les cantonades. Aquestes característiques també apareixen en altres torres bastides per la Corona, algunes de les quals són anteriors al regnat de Felip II. Tot i això, la majoria de les que van ser aixecades per iniciativa reial al segle XVI eren de planta circular.

A Castelldefels s'han conservat torres de planta quadrangular i circular, que fins ara no s'han estudiat gaire.[8] Les quadrangulars daten totes del segle XVI, llevat, tal vegada, del pis inferior de la torre d'en Climent Savall, que correspon a uns carreus de factura diferent a la resta de la fàbrica. Al barri del poble vell n'hi ha la d'Antoni Janer, al carrer d'Isaac Peral, bastida el 1558, la de Climent Savall, al carrer d'Arcadi Balaguer, 116, datada també del 1558; la de Gabriel Folcher, al número 106 del mateix carrer, bastida el 1560, i la de can Roca de Baix, al carrer Bisbe Urquinaona –seu de la Policia Nacional. A la Muntanyeta, hi ha la de can Valls, situada a l'extrem meridional del Parc, al davant del carrer Santiago Rusiñol. A més, a Montemar, hi ha la torre Fael, a l'avinguda 320, números 18-22, i a Bellamar la de can Vinyes, al número 49 del passeig del mateix nom.

Les torres de planta circular són menys nombroses. La més important dins el nucli urbà, per les seves dimensions i bon estat de conservació, és la de can Gomar, situada al costat de l'antiga masia que ara s'utilitza com a Casal de Cultura. A més, hi ha l'anomenada Torre de Guaita, al mig de la plaça del Castell, i a Bellamar la Torre Moruna, també al centre d'una plaça, a la qual ha donat nom, molt a prop de can Vinyes. La Torre Barona o de la Guarda, situada a la

7. Al catàleg (Pérez *et alii*, 1985) farem referència altres vegades, ja que hi hem extret diverses dades per a redactar aquest text.

8. Se'n pot veure un repertori gràfic complet, acompanyat de fotografies de nombroses torres de tots els tipus, de Catalunya i València, a: Cooper, 1994: n. 80-88.

Raconada, dins l'hotel *Don Jaime*, per les seves característiques, mereix capítol a part.

Can Gomar pot situar-se al segle XVI i és prou semblant a la torre d'homenatge del Castell, bastida el 1590. La Torre de Guaita i la Moruna, potser s'haurien de datar del segle XIV, també per semblança amb un element del Castell: la torre cilíndrica del sud-oest del recinte, a la qual li manca el coronament. Les excavacions arqueològiques dutes a terme en aquesta àrea, el 1995,[9] van donar arguments per poder-la datar cap al 1330-1360. D'altra banda, la seva tècnica constructiva, a base de maçoneria de pedra calcària poc treballada i unida amb morter de calç posada en filades irregulars, també apareix a la Torre de Guaita i a la Torre Moruna, les ruïnes de la qual, com s'ha vist, es conserven prop de can Vinyes. En aquest darrer cas hi hauria la possibilitat que la torre de planta carrada que actualment hi ha inclosa al conjunt format pels edificis de la masia i l'ermita datés del segle XVI, atesa la seva forma, tan típica dels elements d'aquella època fets amb cos paral·lelepipèdic, que veurem tot seguit. L'anomenada Torre Moruna podria haver estat, aleshores, la torre propera a l'ermita de Sant Salvador de què fa esment la documentació a partir del segle XIV.[10]

La Torre de la Guarda o Torre Barona diu ben a les clares a través dels seus apel·latius més coneguts que, d'una banda, servia per guardar i vigilar la costa i que, d'altra banda, havia estat aixecada pel Baró, en aquest cas el d'Eramprunyà, que senyorejava el que avui coneixem com a costa del Baix Llobregat. Com veurem, data de cap al 1583 i va ser reformada gairebé un segle després.

Les torres de planta quadrada, per la seva banda, es caracteritzaven per la solidesa i sovint van ser qualificades d'inexpugnables. Les d'aquí són gairebé totes de la mateixa època, els anys cinquanta o seixanta del segle XVI, i sobretot les de la plana són quasi idèntiques entre si, cosa que, de vegades, fa pensar que unes quantes, com ara les de Gabriel Folcher, Climent Savall, can Valls, ca n'Antoni Janer i can Roca de Baix, o bé van ser fetes per la mateixa mà, o bé són el fruit d'unes instruccions ben precises. Tot seguit, n'analitzarem els trets específics de cadascuna.

9. Realitzades per la Diputació de Barcelona amb motiu de la restauració d'aquesta banda del conjunt del Castell, i dirigides per l'arqueòleg Xavier Fierro i el qui subscriu.

10. Campamany, 1998: 95-96.

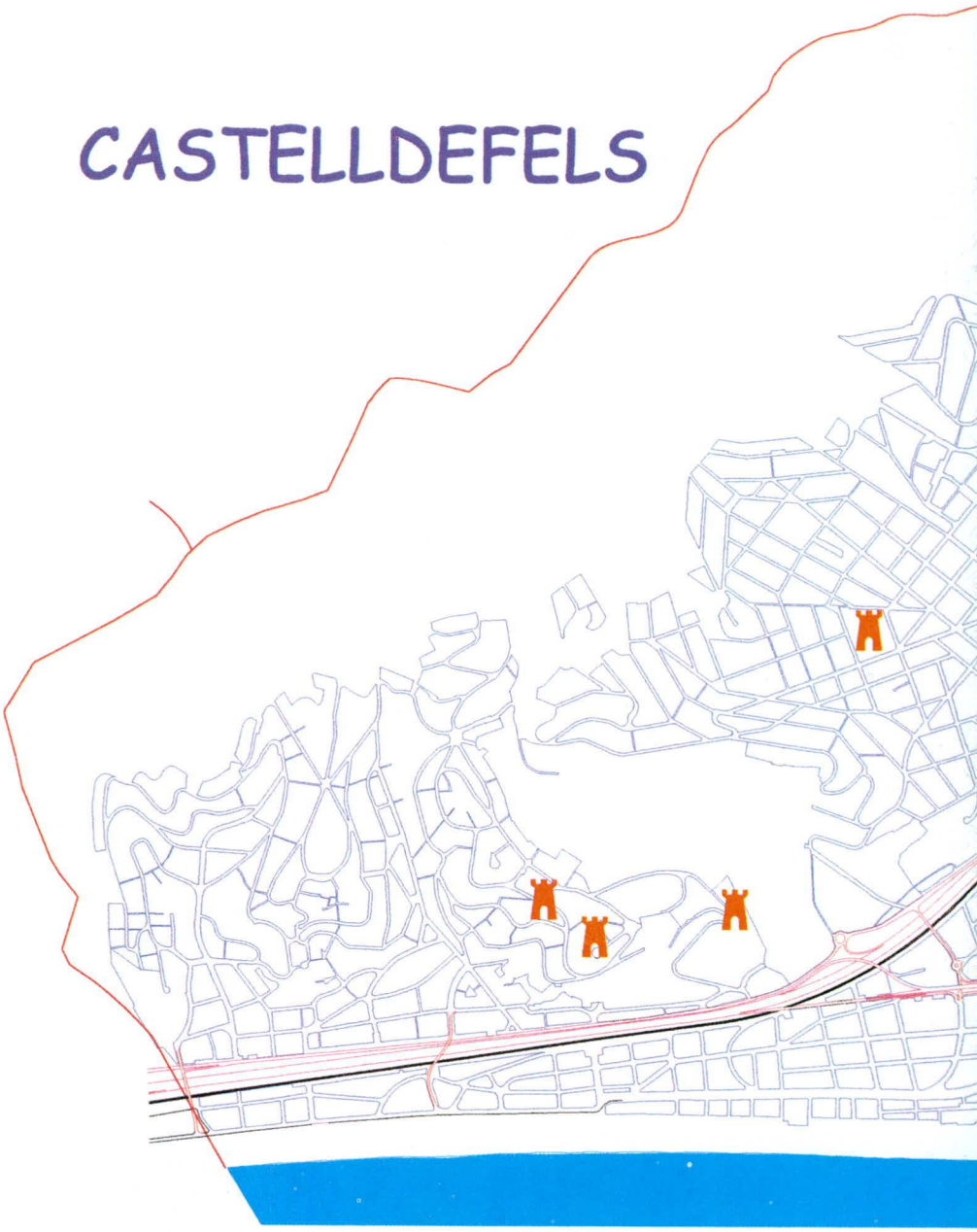

Plànol de Castelldefels amb situació del Castell i les torres de defensa.

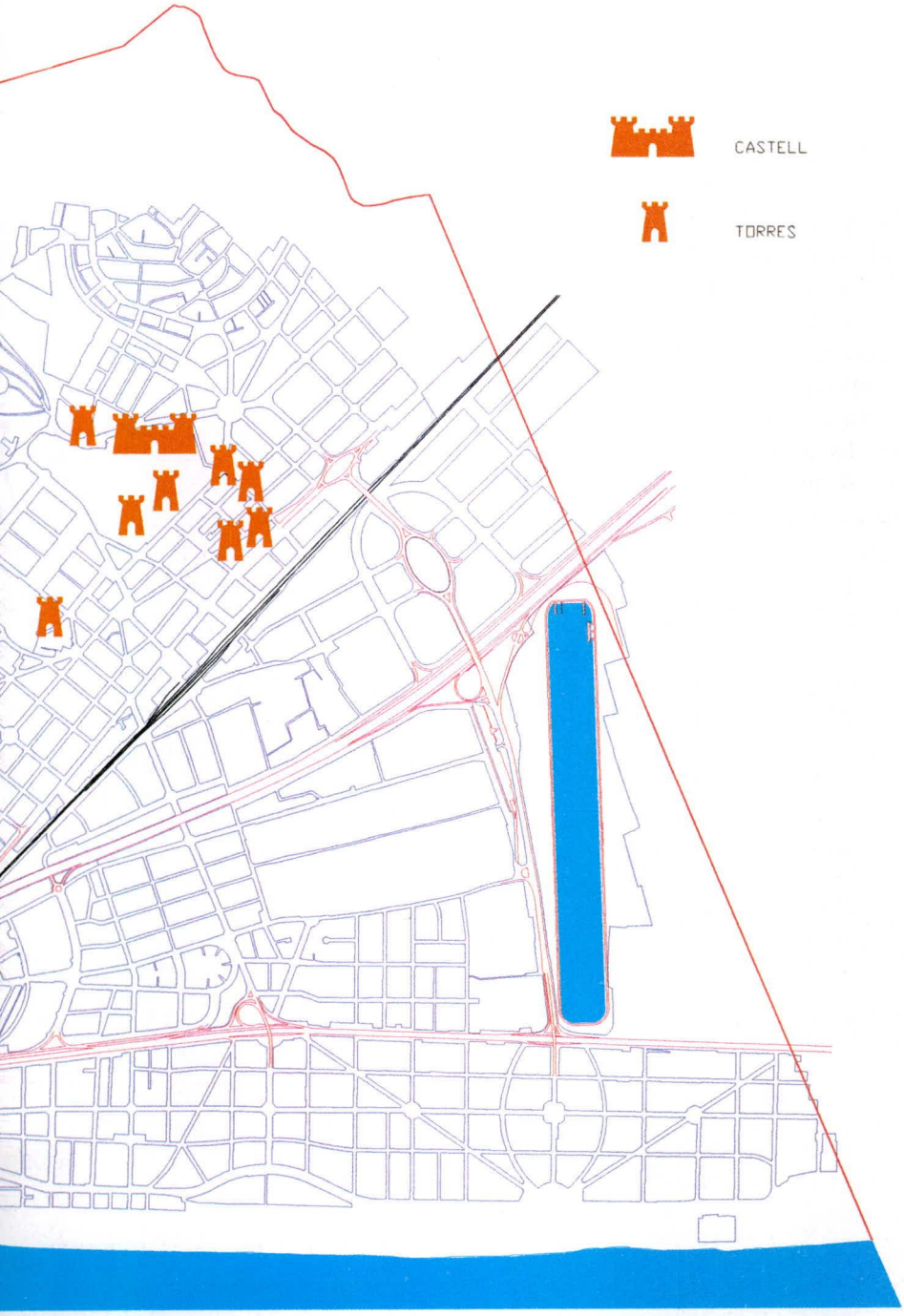
CASTELL
TORRES

Torre d'en Gabriel Folcher[11]

És al carrer d'Arcadi Balaguer, 106, orientada de nord a sud, com aquesta via urbana. Es tracta d'una construcció de cinc nivells que fa disset metres d'alçària i set metres de costat amb murs d'un metre d'amplària. És feta de maçoneria de blocs relativament grans de pedra calcària poc treballats i col·locats en filades. A les cantonades presenta carreus ben picats de pedra de marès rogenc, probablement procedents de Begues. D'aquest mateix material es van fer la porta, les finestres i els matacans. És a dir, tots els elements significatius de la fàbrica, que juntament amb les cantonades, degueren destacar visualment de la resta de la construcció, coberta d'un enlluït blanquinós o groguenc, del qual encara hi queden restes abundants. La pedra de marès, però, també es va utilitzar en el paredat, sobretot en els nivells on es diferenciaven els diversos pisos; potser, per donar una solidesa més gran a les voltes o altres separacions interiors. La planta de la torre és gairebé quadrada i el nivell inferior, cobert amb volta de canó apuntat, connecta amb la primera planta a través d'una trapa. En aquesta començava l'escala de cargol que, travessant els forjats de la segona planta i la tercera, menava a la terrassa.

Pel que fa a les obertures, a la façana de ponent destaca una finestra situada al primer pis, acabada en arc conopial i amb guardapols de la mateixa forma, que té una carassa a cada costat. És un element decoratiu de gust renaixentista que, tan acurat, només apareix en aquesta torre. Al seu costat, hi ha una espitllera horitzontal, apta per a una arma de foc de calibre mitjà, molt més prosaica i habitual en aquesta mena de construccions. Al tercer pis de la mateixa façana, però, torna a aparèixer una finestreta coronada amb arc conopial. En aquest cas és molt semblant a les que s'han conservat al pany de la façana septentrional del Castell que es va bastir a mitjan segle XVI. A la façana nord, segons els nivells, alternen les espitlleres grans, com la descrita, amb unes altres de molt petites col·locades verticalment. El mateix passa a la façana de llevant. Al costat de migdia, hi ha la porta, situada al nivell del primer pis, i amb mènsules a la base que indiquen que hi havia hagut un pont llevadís, que la comunicava amb la masia veïna. A sota hi ha una altra porta, acabada en arc de mig punt, que, en principi, sembla contradir la funció militar de la torre i que pot ser més tardana que l'altra. Aquesta façana és coronada per un matacà, col·locat en la típica posició sobre l'accés, per tal de protegir-lo. També n'hi ha un altre a la façana nord. Cal afegir que la torre té la base atalussada i que, al coronament, hi ha merlets rectangulars a tots els costats, afegits amb la seva disposició i imatge actual en el decurs d'una restauració anterior al 1954. Immediatament per sota, s'observen alineacions de petits arcs de totxo col·locat a

11 . Pérez *et alii*, 1985: fitxa n. 2.

Torre d'en Gabriel Folcher, al carrer d'Arcadi Balaguer, 106, bastida el 1560.

sardinell, que apareixen a tots els costats de la fàbrica, idèntics als de la torre de n'Antoni Janer.

Sabem el nom de qui va bastir aquesta torre gràcies a una inscripció situada a la façana de ponent, que es conserva molt bé i diu:

IHS. XPS./ GABRIEL. FOL. / CHER. PER. ELL./ E PER. LOS. SEVS./ MDLX.

En la qual es fa constar que la construcció va tenir lloc el 1560, dos anys més tard que s'aixequés la d'en Climent Savall, situada a uns vint metres de distància i, actualment, al mateix carrer. La torre complementava la masia anomenada cal Queco o can Ballester, que va ser enderrocada cap a l'any 1963. Aquesta torre va passar a propietat municipal l'any 1978, i el seu propietari immediatament anterior havia estat l'empresa Rocalla.

Incripció situada a la façana de ponent de la torre d'en Gabriel Folcher

Torre d'en Climent Savall[12]

Es troba al carrer d'Arcadi Balaguer, 116 i és orientada de nord a sud. Ha tingut diversos noms, entre altres el de torre de cal Tivalla o Tivallar, que feia referència a la masia que hi havia al costat, que va ser enderrocada entre 1926 i 1954, o el de "torreó mediterrà", que li van donar els seus propietaris actuals. La seva filiació és ben clara, a través de la inscripció que conserva a la façana: JHS. AY/1558. CLIMENT SAVALL BALLE MA FETA PER MA DE IHOA FONT. Se sap que Climent Savall, tal com indica la inscripció, era el batlle de Castelldefels, càrrec assimilable a l'actual d'alcalde. Precisament, uns anys abans de bastir la torre de casa seva per mà del constructor o paleta Joan Font, com indica l'epígraf, havia pres part activa en les gestions per refer el bell castell medieval de Castelldefels i, com es diria ara, fer-ho operatiu contra els pirates, mitjançant la construcció d'un magnífic recinte quadrangular de pedra de marès amb torres angulars, una de les quals, rodona i més tardana, domina actualment la nostra vila.[13]

La torre té 19 metres d'alçària i fa 9 metres de costat i és composta de cinc plantes. En general, i com és habitual en aquesta mena de construccions, és de maçoneria de pedra calcària amb blocs de marès rogenc ben treballat situats a les cantonades. Aquest mateix material apareix a les finestres o als ampits sobresortints que coronen totes les façanes, la part inferior dels quals es va fer servir com a matacà corregut o barbacana. Com a la torre de Gabriel Folcher, aquesta pedra, bé que sense treballar, es va utilitzar també al paredat de les façanes només en aquells llocs on hi ha els canvis de nivell, potser per reforçar els recolzaments de les voltes i les bigues. La planta baixa, que havia tingut la funció de celler i és coberta amb una volta lleugerament apuntada, presenta una porta i una finestra a la façana nord, sense altra connexió amb el primer pis que una trapa. El seu tret més característic, però, és el de tenir uns murs ben gruixuts, d'un metre d'amplària, lleugerament atalussats en la base, que es van fer de maçoneria de blocs grans de calcària col·locats barroerament en filades. Les pedres cantoneres, ben picades, són del mateix material.

Aquesta disposició de la pedra i, sobretot, l'ús de la calcària a les cantonades, que, dins les torres de base carrada, només apareixen en aquesta, han fet pensar que potser, el basament es podria datar del segle XIV, i es podria associar a un

12. *Ibid.*: fitxa n. 3.

13. Els veïns de Castelldefels, encapçalats pel batlle Climent Savall, van fer un préstec al baró d'Eramprunyà, per tal de dur a terme les obres. La decisió es va adoptar en una assemblea celebrada el 23 de febrer de 1550, "atès que l'esmentat Castell de Fels és derruït i postrat en terra, i així des de fa temps és inhabitable..." (Arxiu Històric de Protocols Notarials de Barcelona. Notari Jeroni Mollet, *Repertorium, 22, 1550*, 4-III-1550. *Loc. Cit.*: Campmany, 1998: 59-61). Com hem vist, pàgines abans, les excavacions arqueològiques han confirmat que aquestes obres es van fer a mitjan segle XVI i que es van acabar amb l'erecció de la gran torre rodona l'any 1590.

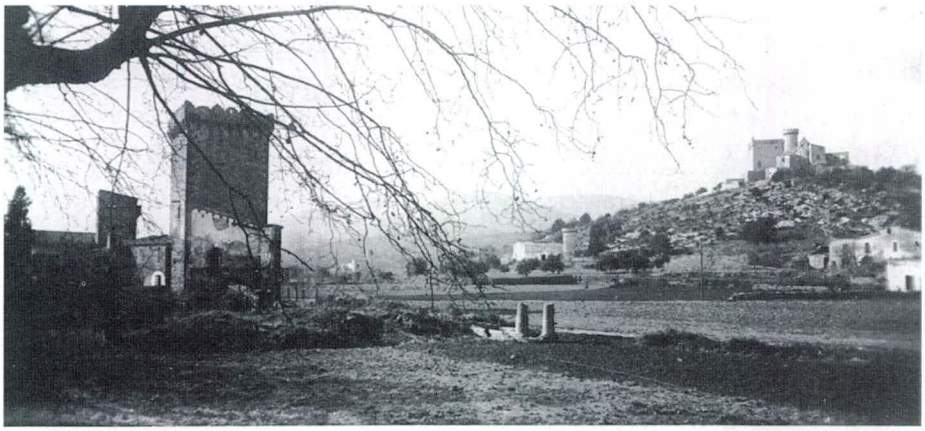

Torre d'en Climent Savall, cap a l'any 1950, a la plana litoral de Castelldefels.

Estat actual de la torre d'en Climent Savall, bastida el 1588 i situada, ara, al carrer d'Arcadi Balaguer 116.

document de venda de 1427 en què s'esmenta una torre en aquesta casa. En aquest supòsit, l'element esmentat al document podria haver estat enderrocat o destruït considerablement a causa de la guerra de Joan II contra la Generalitat i reedificat al segle XVI, ja que la resta de la fàbrica és típica de les construccions d'aquella època, i fins i tot presenta la inscripció amb data que es transcriu més amunt, cosa que la situa perfectament.

Pel que fa a les obertures, a la façana sud presenta tres finestres rectangulars, una en cada pis, llevat de l'inferior; la del primer pis acompanyada d'una espitllera rectangular de mida gran, apta per a una arma de foc de calibre gruixut. A la façana de ponent, la que dóna actualment al carrer d'Arcadi Balaguer, hi ha tres finestres petites, la més enlairada de les quals acaba en un arc conopial molt senzill, com els que apareixen a la façana de tramuntana del Castell bastida a mitjan segle XVI. La façana de tramuntana no té obertures als pisos més alts, tot i que a la base hi ha la porta i la finestra esmentats abans i, al primer pis, la porta principal, que connectava amb el casal veí, ara enderrocat, a través d'un pont llevadís del qual encara hi resta una mènsula per recolzar-lo. En la façana de llevant hi ha tres finestres semblants a les de migdia, la més baixa de les quals és acompanyada d'una espitllera horitzontal. El coronament de la torre és a base d'un ampit sobresortint sostingut per mènsules que va fer la funció de matacà continu o barbacana. Culmina en merlets escalonats que, ara, són de ciment pòrtland.

La torre va ser adquirida l'any 1965 pel propietari actual, Eduard García Martínez, qui en va encarregar la restauració a l'arquitecte Camil Pallàs, el qual ja havia realitzat un projecte l'any 1954, per a Cèsar Bargalló, que n'era l'amo en aquell moment. En el decurs de les obres es van reconstruir tots els forjats, que havien estat destruïts per un incendi, anys enrera, i no es va refer l'escala de cargol que, tanmateix, apareix a la secció del projecte original, que recollim en una figura. També es van refer els merlets escalonats que, tot i haver tingut aquesta forma d'antuvi, es trobaven en mal estat. La planta baixa és la que s'ha conservat més intacta, amb la volta original.

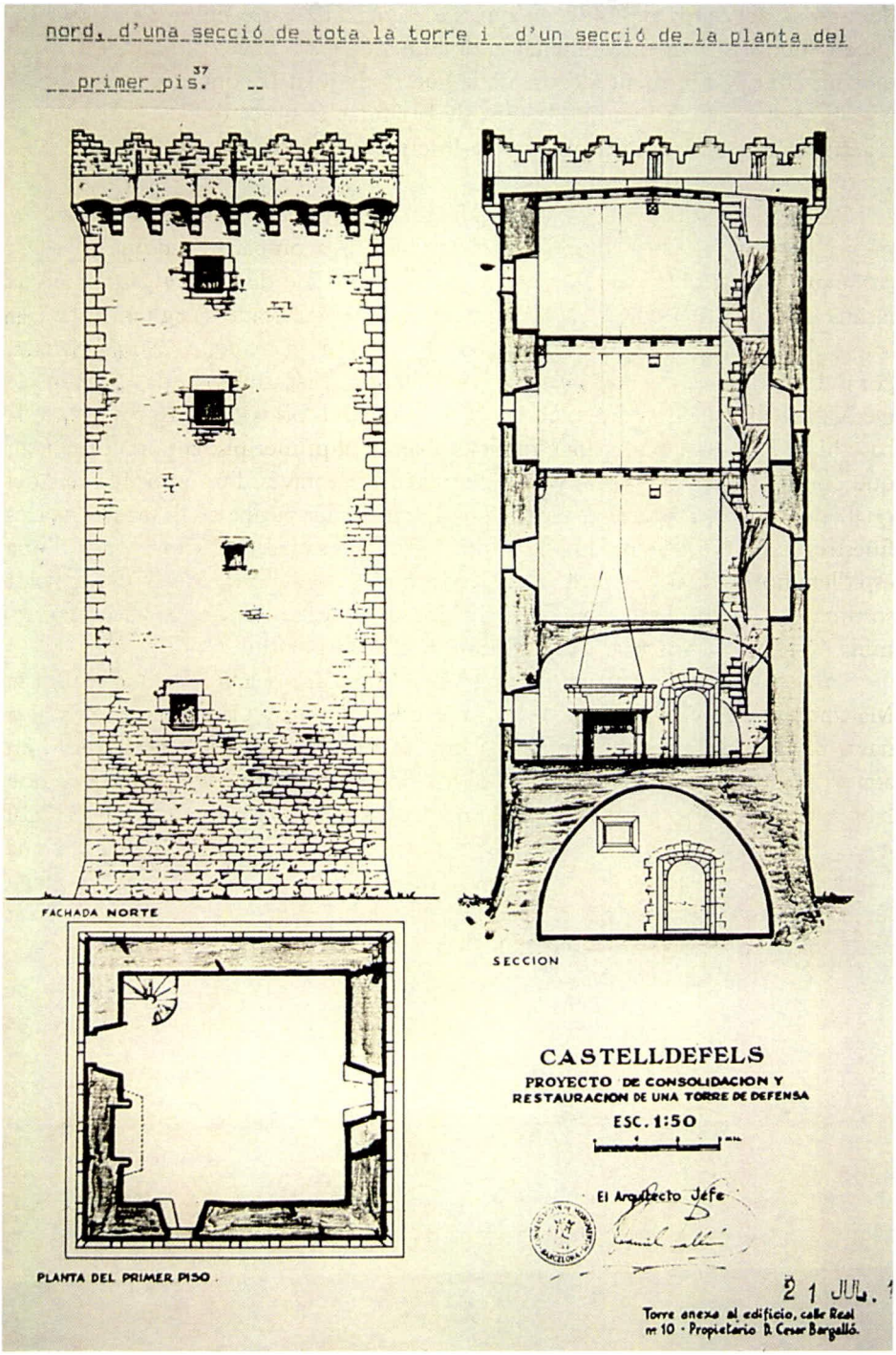

Planta, alçat i secció de la torre d'en Climent Savall, segons l'arquitecte Camil Pallàs.

Torre de la plaça Major o de cal Moliner

Es troba a la plaça Major, 41, a la cantonada amb el carrer d'Isaac Peral, orientada de nord a sud. És molt semblant a les descrites fins ara, encara que no té cap inscripció commemorativa de la seva construcció. Tanmateix, també s'hauria de situar a mitjan segle XVI.

El perímetre exterior és gairebé quadrat, ja que fa 4,40 per 5 metres. Consta de cinc nivells, inclòs el coronament que resta amagat per una modificació recent, i, com en els altres casos, la planta baixa és independent de les altres. La porta, actual se situa al primer pis en la façana meridional. És adovellada i s'hi arriba per una escala. Hi ha un altre accés, situat al mateix nivell i tapiat, que s'observa a la façana de ponent, i que potser és l'original. Actualment, i després dels anys cinquanta del segle XX, quan la masia de cal Moliner ja era enderrocada, s'hi han adossat edificis pels cantons de migdia i ponent i les altres dues façanes han estat revocades. Tot i això, s'observa clarament el paredat de pedra calcària poc treballada, de què estan fetes les parets, que alterna amb els típics blocs de pedra de Begues picada col·locats a les cantonades. Cal destacar la presència d'una finestra acabada en arc trilobulat de gust gòtic, situada a la façana de llevant, en què també hi ha espitlleres petites a diferents nivells. Aquesta mena d'obertures, sempre fetes de pedra de marès, també es reparteixen per les altres façanes de la torre.

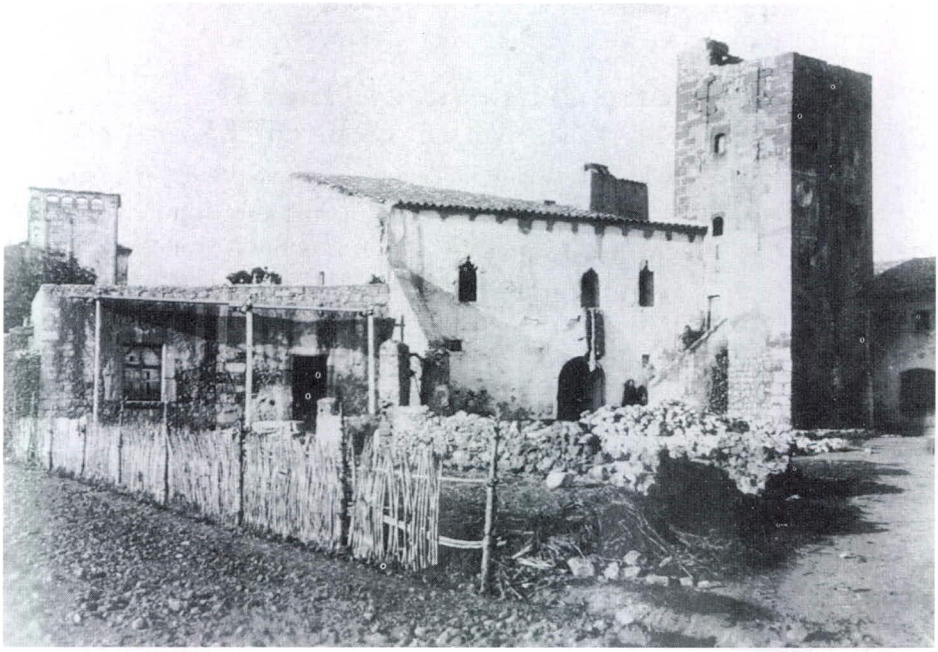

La torre de la plaça Major, a començaments de segle, quan encara era adossada a la masia de cal Moliner.

Estat actual de la torre de la plaça Major, 41.

Torre de n'Antoni Janer[14]

És al carrer de l'Església, a la cantonada amb el d'Isaac Peral. A ponent, té l'edifici de cal Garrofer, una de les poques cases del poble antic que ens han pervingut, tot i que no gaire ben conservada. També es relacionava amb ca n'Arnad, avui desapareguda, que s'aixecava a tramuntana fins fa uns decennis. En un dels carreus de l'angle nord-est, s'hi observa la inscripció següent: "IHS. EN L'ANY 1558 ANTONI A... NN (m)E FEIA FER". Com que el nom no hi és gaire clar, al *Catàleg del patrimoni de Castelldefels* es va optar per anomenar aquesta torre de n'Antoni Janer, tot i que també podia haver estat bastida per n'Antoni Arús, que, juntament amb l'anterior, apareix al fogatge de 1553. Com totes les demés torres descrites fins ara, és de planta quadrangular i els murs són de maçoneria de pedra calcària, revocada de color blanquinós, amb els elements més vistosos, com les cantonades, les finestres o un matacà que hi ha a la part superior de la façana de ponent, fets de pedra de marès rogenc de Begues.

La planta inferior té els murs més gruixuts, lleugerament atalussats, i és coberta amb volta, en aquest cas escarsera. Actualment, han desaparegut els forjats intermedis que donaven lloc a tres nivells diferents dins el cos de l'element. Es conserva, però, l'escala de cargol que els comunicava i que menava a la coberta. Al nivell superior, cada costat presenta quatre finestres acabades en arc de mig punt de totxo a sardinell.

Pel que fa a les obertures, a la façana oriental, que dóna al carrer d'Isaac Peral, apareixen diverses finestres. Al primer pis, una de molt degradada. Al segon, una altra d'acabada en arc conopial amb guardapols del mateix tipus, semblant a la que hem vist a la torre de Gabriel Folcher, però sense decoració de carasses; al costat, té una espitllera horitzontal força gran. És remarcable que, al tercer pis, aparegui una petita finestra carrada feta de pedra calcària, idèntica a la que apareix al mateix pis de la façana nord. En aquest darrer costat també hi ha diverses espitlleres, verticals al capdamunt, i una d'horitzontal a baix. A la façana sud, les finestres són de la mateixa mena, inclosa una de pedra calcària al segon pis. No sabem ben bé, però, si aquesta diferència de material té alguna conseqüència cronològica. La porta de la torre, com sempre al primer pis, és a la façana de ponent i dóna a un pontet elevat sostingut per un arc de mig punt que la va unir d'aquesta manera, en un moment posterior al de la construcció, amb la masia que defensava. Per sobre d'aquest pas, i per defendre més bé la porta, al coronament d'aquesta façana hi ha el matacà esmentat abans. A la base, com hem vist en altres torres, hi ha una porta que, en aquest cas, és acabada en arc de mig punt i feta de pedra calcària.

14. Pérez *et alii*, 1985: fitxa n. 23.

Torre de n'Antoni Janer, situada al carrer de l'Església cantonada amb el d'Isaac Peral, a començaments de segle, abans que s'enderroqués la masia de ca n'Arnand.

Torre de Can Roca de Baix[15]

Esta situada al carrer Bisbe Urquinaona, i es tracta d'una torre de planta quadrada típica del segle XVI que s'ha conservat juntament amb la masia que defensava. Dins aquesta darrera construcció s'observen nombroses modificacions, tot i que la banda de tramuntana és la més antiga, coetània de la torre o reformada al mateix temps que s'hi va fer aquest element, ja que tots dos cossos presenten les mateixes finestres de pedra de Begues, que també es va utilitzar a les cantonades. La torre consta de quatre plantes. La més baixa és independent, coberta amb volta de canó, la primera també acaba en volta, tot i que escarsera, i la segona és feta amb un forjat de bigues. La tercera, que corresponia a la coberta, s'ha sobrealçat i té teulada a un vessant. A part d'això, l'estat de conservació de tot l'element és relativament bo, amb matacans a les façanes de tramuntana i migdia.

La fàbrica és de maçoneria de pedra calcària, enlluïda i pintada de blanc, com la resta del conjunt, amb les cantonades i les finestres fetes de pedra sorrenca de Begues. Com és habitual, la porta és a la primera planta, de la qual parteix una escala de cargol que mena als pisos superiors. El matacà de la culminació de la façana meridional, que defensava la porta, ha esdevingut un petit balcó. Pel que fa a les finestres, són de pedra picada de Begues, semblants a les del cos de tramuntana de la masia. Les de la façana principal acaben en arc conopial

Interiorment, s'han fet nombroses adaptacions per poder-hi desenvolupar el seu ús actual: comissaria de Policia. La finca és de propietat municipal i, abans del 1978-1979, quan s'hi va establir la Policia Nacional, havia estat seu de la Delegació Sindical.

15. *Ibid.*: fitxa n. 6.

Masia de can Roca de Baix amb la seva torre, situada al carrer d'Urquinaona, envoltada de neu, el 1962.

Can Roca de Baix en l'actualitat.

Torre de can Valls o de la Muntanyeta[16]

Situada a la part feréstec del parc de la Muntanyeta, al davant del carrer Santiago Rusiñol, és un exemple ben típic de les torres de planta quadrangular de cap a mitjan segle XVI, tan homogènies al terme de Castelldefels. Defensava la masia que li ha donat nom, enderrocada a començaments del segle XX. Actualment, és de propietat municipal.

Com sempre, és feta de maçoneria de pedra calcària local no treballada i col·locada en filades barroeres. En aquest cas, però, el material utilitzat és de mida petita. L'enlluït blanquinós original ha desaparegut en gran part, però se n'hi poden veure traces significatives. Té tres pisos. La planta baixa posseeix la característica coberta de pedra, que en aquest cas forma una volta de canó, i els nivells superiors eren dos forjats recolzats en bigues de fusta, ara desapareguts. En aquest cas, no s'hi conserven restes d'escala de cargol interior. Originalment, la coberta degué ser una terrassa, potser amb merlets, que ara no hi són. Coneixem la situació exacta d'aquesta nivell, però, gràcies a la presència d'una gàrgola original a la façana sud. En un moment tardà, potser, s'hi va afegir una teulada que ara s'ha perdut i va ser substituïda, el 1995, per un sostre de plaques metàl·liques inclinades cap a ponent.

Com és normal, la porta és situada al primer pis, en aquesta ocasió a la façana nord, i acaba en arc de mig punt de dovelles grans. A la part inferior presenta dues impostes que degueren pertànyer a un pont llevadís. Per sota d'aquest accés, n'hi ha un altre a la planta baixa, coronat per una llinda, que és possible que sigui posterior. Les finestres abracen dos tipus d'espitlleres. Unes de molt petites i verticals, aptes per col·locar-hi armes de foc de poc calibre, i unes altres de més grans, horitzontals, per a armes més voluminoses. A més, a la façana sud, hi ha una finestra, acabada en arc conopial i decorada amb una creu. A la part superior de la façana nord, en la típica disposició de defensa de la porta, s'observen les restes d'un matacà, pràcticament desaparegut. Tots aquests elements, portes, finestres, matacà, etc., són fets amb pedra de marès rogenc, utilitzada també a les cantonades de la torre.

16. *Ibid.*: fitxa n. 36.

Torre de can Valls o de la Muntanyeta, actualment dins el parc del mateix nom.

Façana sud de la torre de can Valls.

Torre Fael[17]

Es troba als números 18 a 22 de l'avinguda tres-cents vint, al barri de Montemar, dins l'antiga masia de cal Patxoca, avui molt reformada. És de planta quadrangular i té quatre pisos i cinc sostres. L'aparell és de blocs de calcària col·locats amb poc ordre que formen el paredat de les façanes, les cantonades són de peces picades de la mateixa pedra. Llevat d'aquests darrers elements, la resta de la torre és enlluïda i pintada de blanc. El coronament és de merlets escalonats en què s'observen petites troneres. Té un matacà a llevant i finestres en forma d'espitllera. En el primer pis hi ha indicis d'una porteta acabada en arc de mig punt. A més, a ponent s'observa una balconada, que potser aprofita una altra porta antiga, ja que el balcó està sostingut per mènsules de pedra de Begues. En aquests elements, tal vegada, havia recolzat el pont llevadís que comunicava la torre amb la masia, al nivell del primer pis.

No se'n coneixen dades documentals però, per la tipologia, sembla apropar-se a les torres del segle XVI que hi havia a les antigues cases del poble situades a la plana litoral.

17. *Ibid.*: fitxa n. 39. Se'n pot veure una fotografia d'abans de les reformes a: Cooper, 1994: n. 87.

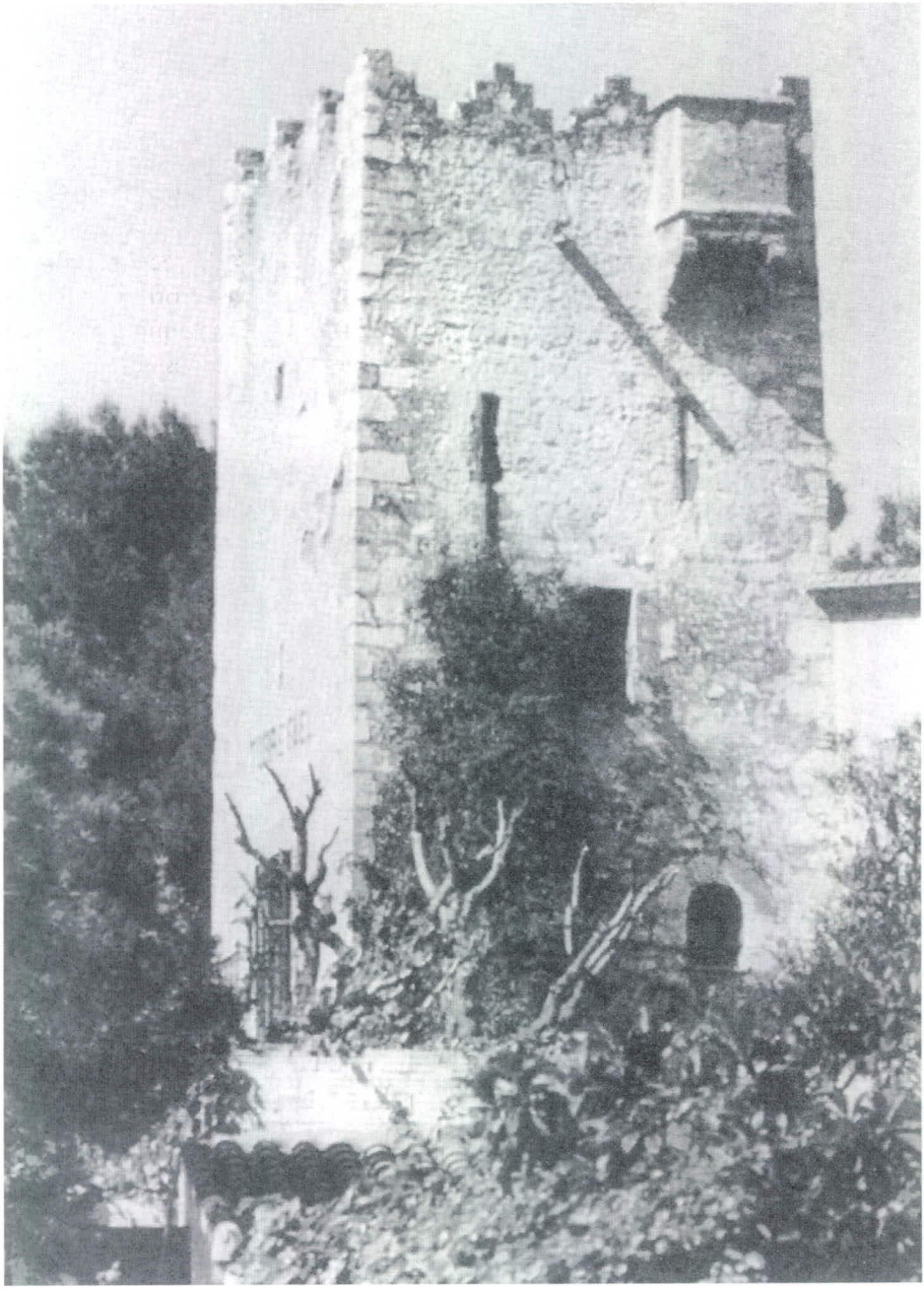

Torre Fael, dins una finca privada situada a l'avinguda 320, núms. 18-22, segons Cooper, 1994.

Torre de can Vinyes[18]

És al passeig de Can Vinyes, 49 dins el barri de Bellamar. Es tracta d'un lloc ocupat de bell antuvi, on hi ha l'ermita de Sant Salvador dels Arenys, d'origen medieval. El mas, bastit dins el paratge dit originalment les Vinyes de Sant Salvador, s'anomenava mas Ferrer el 1587, en l'època que l'indret era conegut com a Sant Salvador de les Arenes, i limitava al sud amb el litoral.[19]

La torre s'assembla de prop als elements d'aquesta mena de planta quadrangular del segle XVI repartits pel terme de Castelldefels, i es troba encabida dins el conjunt format per la masia de can Vinyes, força ampliada les darreres dècades per a tenir un ús residencial, i l'ermita. A les quatre alçades originals de la torre se n'ha afegit una altra i ha estat coberta de nou. Actualment és emblanquinada. Tot i això, a més del perímetre carrat i l'alçat característic d'aquesta mena de construccions, s'hi observa la pedra de marès rogenc en les cantonades i en un desguàs situat a ponent de l'antic coronament.

Segons que ha indicat Campmany,[20] l'ermita de Sant Salvador dels Arenys hom va decidir de bastir-la el 1256, i al 1260 ja hi havia una persona, laica, per cert, al seu càrrec. Tanmateix, com hem dit més amunt, sospitem que la torre de Sant Salvador, que el 1354 ja funcionava feia anys, segons consta en un document de llavors, no és ben bé la que ens ha pervingut dins la masia de can Vinyes, sinó l'anomenada Torre Moruna, de què més endavant tractem. En tot cas, la construcció que es conserva dins el conjunt de Can Vinyes, o com a mínim els seus elements visibles, cal atribuir-los al segle XVI.

18. Pérez et *alii*, 1985: fitxa n. 9.
19. Biblioteca de Catalunya, manuscrit 1137, *Capbreu del Castell de Fels per Gispert de Relat. Loc. Cit.* Campmany, 1998: 97.
20. *Ibid.*: 95-96.

La torre de can Vinyes sobresurt un xic del conjunt de construccions de l'antiga masia del mateix nom.

Torre de can Gomar[21]

Com se sap, actualment la masia de can Gomar és la seu del Casal de Cultura i va ser adquirida per l'Ajuntament el 1967. La torre, situada al nord-est del mas, és, dins les construccions d'aquesta mena del segle XVI que coneixem a Castelldefels, un cas relativament peculiar, ja que no és de planta carrada, sinó rodona. Tanmateix, té una forta semblança amb la torre de l'angle sud-oest del Castell, la més alta de les que s'hi van fer en el decurs de la gran reforma de la segona meitat del segle XVI, que domina tota la fortalesa i que data del 1590. Per tant, no fóra estrany pensar que totes dues són coetànies, atès, a més, que una gran part de les torres costaneres d'aquell segle, com hem vist més amunt, es van fer de planta rodona.[22]

La fàbrica de l'element és de pedra calcària sense treballar unida amb morter de calç i enlluïda, amb les obertures remarcades amb pedra de marès rogenca. La torre, per dins, consta de quatre nivells coberts amb volta escarsera, inclòs el de la coberta. L'escala interior, que parteix del primer pis, ja que la planta baixa es troba aïllada, és helicoidal, adossada al perímetre interior de l'element.

La porta que hi ha ara a la planta baixa resta possibilitats defensives a la construcció i es fruit d'una restauració, tot i que, per una fotografia del 1954,[23] sabem que llavors hi havia un forat en aquest lloc. L'accés de la primera planta, en canvi, és el normal en aquesta mena de construccions, i en aquest cas també és unit a la masia mitjançant un pontet recolzat sobre un arc carpanell, bastit força més tard que la torre. Al peu d'aquesta porta, s'observa una mènsula en què devia recolzar un pont llevadís, anterior al de pedra. Les obertures són petites espitlleres que alternen amb finestres més grans, que només apareixen al costat sud – més tardanes ?-. El coronament amb un ampit col·locat en voladís sobre un matacà perimètric a manera de barbacana, tot i que restaurat, és molt característic del moment en què es va fer la torre.

21. Pérez *et alii*, 1985: fitxa n. 7.
22. A Gavà en tenim un paral·lel molt proper al mas Riera (Cooper, 1994: n. 79).
23. Fons documental del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, clixé 11.730

Masia de can Gomar amb la seva torre, als anys trenta.

Fotografia recent de la torre de can Gomar .

Torre de Guaita[24]

És al mig de la plaça del Castell i només conserva dos nivells, fets a base de pedra calcària no treballada col·locada irregularment en filades no gaire definides. La porta, de la qual només en resta la part inferior, estava al primer pis i la planta baixa, com és habitual, era coberta amb volta. L'any 1979, com diu una làpida situada a la base de la construcció, va ser sotmesa a una consolidació per part de l'Ajuntament, finançada per una entitat bancària. Tanmateix, roman en un estat de conservació força precari.

Atesa la situació, és versemblant que hagués format part de les defenses perifèriques del Castell, precisament per la banda més accessible des de terra. Com ja s'ha dit, podia haver format part del mateix circuit en què caldria situar la torre Barona o de la Guarda i l'anomenada torre Moruna, probablement antiga torre de Sant Salvador.

24. *Ibid.*: fitxa n. 12.

L'anomenada torre de Guaita, al bell mig de la plaça del Castell.

Torre Moruna[25]

És al barri de Bellamar a la plaça que porta el seu nom. Es tracta de les restes d'una torre de planta circular, feta a base de pedres calcàries no treballades col·locades en filades força barroeres i unides amb morter. Només se'n conserva la base, coberta d'heura –decorativa?– en una gran part. El coronament, així com part de la planta baixa, es va consolidar amb ciment *pòrtland*, potser durant la Guerra Civil de 1936-1939, quan sembla que les ruïnes es van fer servir com a lloc de guaita i niu de metralladores. No s'hi observen indicis de cap porta, situada, versemblantment, en una cota alta, ara desapareguda o amagada per l'heura.

El nom tan curiós amb què actualment se la coneix sembla haver-se adoptat ben avançat el segle XX, i no té res a veure amb el seu origen. Atesa la seva situació, a un centenar de metres de la masia de can Vinyes i de l'ermita de Sant Salvador, en direcció al mar, és fa fàcil relacionar-la amb els primers temps del recinte religiós. D'altra banda, la notícia del funcionament d'una torre prop de l'ermita, en què, ja el 1354, s'hi posava un llum que pogués ser vist des del mar, com hem esmentat més amunt, ens inclina a creure que aquesta torre podria ser la de Sant Salvador.

Aquesta creença també es fonamenta en la seva forma i l'aparell de calcària posada amb poc ordre, que també apareix a la torre anomenada de Guaita, a la plaça del Castell i a la torre número 5 d'aquest conjunt, situada al sud-oest de l'església de Santa Maria i datada arqueològicament del segon terç del segle XIV. Com es pot veure, aquests tres elements podrien haver format part d'un sistema de senyalització i defensa, que es complementaria amb la torre Barona, situada a l'extrem occidental del terme, de què tot seguit en tractem.

25. *Ibid.*: fitxa n. 37.

L'anomenada torre Moruna a la plaça a què ha donat nom. Al coronament, s'observen afegitons de formigó recents.

Torre Barona o de la Guarda[26]

És al sector de la Raconada, dins les instal·lacions de l'hotel Don Jaime, que actualment n'és el propietari. Es tracta d'una torre de defensa cilíndrica amb la base atalussada. Tot i restar escapçada i no posseir més que tres nivells, és la més important de les que es conserven al terme de Castelldefels.

Els murs són de carreus de pedra calcària posats en filades, més treballats en els pisos alts que no pas en la base, tot i que, en general, la fàbrica és homogènia. La base presenta un talús força marcat, molt adient per repel·lir atacs artillers. El coronament del primer nivell és marcat per una imposta correguda formada per elements ceràmics. El del segon nivell és un ampit sobresortint en la part baixa del qual, que també presenta elements rogencs fets de ceràmica, s'observen diversos forats quadrangulars emmarcats per pedra de Begues que es van utilitzar com a matacans. El tercer nivell, avui en ruïnes, és més estret que no pas els altres. Al primer nivell, i de cara a mar, hi ha una única finestra, en realitat una espitllera vertical de grans proporcions, feta de pedra sorrenca vermella. Al pis superior, per sota de l'ampit, s'observa una alineació de petites espitlleres en forma de creu, fetes de ceràmica.

A la torre, s'hi accedeix per una porta acabada en llinda situada al primer pis, a la qual mena una escala de pedra recolzada en un arc rampant que, després de haver estat restaurat fa poc, sembla apuntat, perquè s'hi han posat pedres de marès a manera de dovelles que tenen aquesta forma. L'arc, a hores d'ara, es troba sobre la piscina de l'hotel. Tant la porta com els graons, són de marès vermell. A la planta baixa, que interiorment és coberta amb cúpula, hi un altre accés, col·locat justament sota el de dalt, en aquest cas adovellat i fet del mateix material.

Aquesta torre va ser bastida per iniciativa dels barons d'Eramprunyà, i és l'única del municipi que no es relacionava directament amb una masia, sinó que estava adreçada a la protecció general. Se sap que hi havia una guarnició permanent d'homes i peces d'artilleria. Es va construir a la mateixa època que les altres torres del temple, ja que se sap que les obres en que «es fabricava de bell nou» estaven en marxa el 1583,[27] i va ser sufragada pels veïns de Castelldefels i Gavà. La reforma general, per fer-la, precisament, més apta per defensar-la dels atacs artillers, deu datar del final del segle XVII, segons que es desprèn d'una notícia documental[28] i de la seva aparença actual.

26. *Ibid.*: fitxa n. 33.

27. AHPB, *Establiments d'Hug Joan Fiveller de Palou, sr. d'Eramprunyà*, not. Nadal Castell`, 470/7, f. 31-38. *Loc. Cit.* Campmany, en premsa.

28. Campmany, 1998: 101-102.

Torre de la Guarda, ja en ruïnes, als anys trenta.

Torre de la Guarda en l'actualitat, dins el jardí d'un hotel.

Glossari

Absis
Construcció semicircular que encapçala la nau o les naus d'una església

Absidiola:
Absis petit o secundari

Ager
Divisió territorial romana vinculada a una ciutat

Arc carpanell
Arc en forma d'el·lipse

Arc conopial
Arc format per quatre quarts de cercle tangents entre si

Arc diafragmàtic
Arc que serveix per sostenir les bigues d'un pis

Baluard
Obra de fortificació de forma poligonal situada en els angles d'un recinte emmurallat

Balustra
Columneta cilíndrica adornada amb motllures que serveix per formar baranes

Balustrada
Barana, el passamà que descansa sobre balustres

Barbacana
Obra exterior de fortificació davant d'una muralla. Tronera, sagetera o conjunt de les mateixes en el coronament de les torres

Carreu
Pedra tallada en forma de paral·lelípede rectangular i amb exaires vius, utilitzada en la construcció de murs

Cimbori

Construcció de planta poligonal o cilíndrica que s'aixeca sobre el creuer d'una església per donar llum a l'interior i servir de base a la cúpula

Cloquer

Campanar

Espadanya

Paret construida sobre el coronament d'una de les parets de l'església que presenta una o més overtures per allotjar-hi campanes

Estabulació

Criar i mantenir el bestiar en estables

Gòtic epigonal

Darreres manifestacions de l'art gòtic, pròpies dels segles XVI i XVII

Mensa

Ara d'un altar

Merlet

Prismes d'obra que, per a defensa, s'alçaven al cim d'un mur, d'una torre, amb espais entre mig

Ovicàprid

Definició genèrica de les restes d'ovins o caprids, quan les dades per reconèixer-les són escasses

Traceria

Ornamentació arquitectònica formada per combinacions de línies i figures geomètriques tallades en pedra, molt utilitzades en l'arquitectura gòtica.

Transsepte

Dins de l'arquitectura romànica, nau transversal d'una església que forma una creu amb la nau principal. Creuer

Tronera

Obertura practicada a la paret d'una fortificació per on es pot disparar els canons.

Rada

Petita badia on poden arrecerar-se les naus

Bibliografia

J. M. Ainaud *et alii*: *Les torres de moros*. Canet de Mar, 1982.

J. Barberán: *Orígenes e historia de Castelldefels y su Comarca*. Castelldefels, 1978.

J. Bellès: "Acta de consagració de l'església de Santa Maria de Castelldefels, 1100-1106". *Catalunya Romànica, XX. El Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme*. Barcelona, 1992, p. 324.

A. Cámara Muñoz: "Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio". *Espacio, Tiempo y Forma* (Madrid), sèrie VII, Història de l'Art, n. 3, 1990.

Id.: "Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio (y II)". *Espacio, Tiempo y Forma* (Madrid), sèrie VII, Història de l'Art, n. 4, 1991.

Id.: "Fortificaciones españolas en la frontera de los Pirineos: el siglo XVI". *Congrés Internacional Història dels Pirineus. Cervera, 1988*. Madrid, 1991, vol. II.

J. Campmany: *Castelldefels i la mar*, Ajuntament de Castelldefels. Castelldefels, 1998.

Id.: "Les torres de defensa del Baix Llobregat", *Diàleg*, Revista de la Parròquia de Sant Pere. Gavà. En premsa.

E. Canibell: "Excursió a Castelldefels, 25 de novembre de 1883". *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques* (Barcelona), VII, 188.

P. Català Roca: *De cara a la Mediterrània. Les torres del litoral català*. Barcelona, 1987.

E. Cooper: *The sentinels of Aragon*, Embajada de España, London Guildhall University. Londres, 1994.

J. Fort: *Santa María de la Salud (Castelldefels)*. Sant Climent de Llobregat, 1979.

V. Lampérez: *Arquitectura civil española*, vol. I. Madrid, 1922.

A. López Mullor, X. Solé: "Materials per a una carta arqueològica del terme municipal de Castelldefels". *I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat. Castelldefels, 1989 (Preactes)*. Castelldefels.

A. López Mullor: "Retrobament d'una inscripció llatina a la vil·la romana del castell de Castelldefels". *I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat. Castelldefels, 1989 (Preactes)*. Castelldefels.

Id.: "Un cipo con inscripción latina hallado en la villa romana del castillo de Castelldefels (Barcelona)". *Espacio, Tiempo y Forma* (Madrid), sèrie I, 5, 1992, pp. 389-400.

Id.: "Castells i edificis militars dels Baix Llobregat anteriors al 1300. Castelldefels". *Catalunya Romànica XX. El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme*. Barcelona, 1992, p. 298.

Id.: "Castelldefels. Santa Maria de Castelldefels. Jaciment arqueològic". *Catalunya Romànica XX. El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme*. Barcelona, 1992, p. 325.

Id.: "Vil·la del castell", Castelldefels. *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època romana, Antiguitat tardana*. Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1993, pp. 97-98.

Id.: "Conjunt del castell de Castelldefels. Arqueologia medieval a Catalunya. Recull d'intervencions, 1990-93". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 14-15, 1993-1994 (1994), pp. 422-424.

Id.: "La excavación del conjunto del castillo de Castelldefels". *IV Simposi sobre Restauració Monumental. Restaurar o Conservar?*, Quaderns Científics i Tècnics, 7, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona. Barcelona, 1996, pp. 359-374.

Id.: "Estudi arqueològic del conjunt del castell de Castelldefels (Barcelona)". *Ceràmica medieval catalana. El monument, document*, Quaderns Científics i Tècnics, 9, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona. Barcelona, 1997, pp. 325-350.

Id.: "Estudio arqueológico del conjunto del castillo de Castelldefels (Barcelona)". L. Caballero, C. Escribano (eds.): *Actas. Arqueología de la arquitectura. El método arqueológico aplicado al proceso de estudio y de intervención en edificios históricos. Burgos, 1996*, Junta de Castilla y León. Salamanca, 1997, pp. 153-168.

Id.: "Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Baix Llobregat. Castelldefels. Santa Maria de Castelldefels". *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals.* Barcelona, 1998, pp. 180-181.

Id.: "Resultats de l'excavació duta a terme al conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona)". *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, vol. I. Barcelona, 1998, pp. 53-64.

Id.: "Arqueología del patrimonio edificado. Una definición y dos ejemplos". *Actas del congreso internacional "Restaurar la Memoria". Métodos, técnicas y criterios en la conservación del Patrimonio mueble e inmueble.* Valladolid, 1999, pp. 139-166.

Id.: "Dos estudios recientes de arqueología del patrimonio edificado". *XXV Congreso Nacional de Arqueología. Actas.* València, 1999, pp. 161-177.

M. Pagès: *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat.* Barcelona, 1992.

M. Pérez, "La recuperació del patrimoni arquitectònic, una responsabilitat col·lectiva". *Castelldefels 10 segles d'història.* Ajuntament de Castelldefels. Castelldefels, 1987.

M. Pérez Sánchez, D. Sanahuja, N. Lorenzo, A. López Mullor, X. Solé Palacín, M. Roura Nubiola: *Catàleg i Pla Especial de Protecció i Rehabilitació del Patrimoni Arquitectònic*, Ajuntament de Castelldefels. Castelldefels, 1985 (inèdit).

J. M. Vila Carabasa: *Les fonts documentals sobre el conjunt del castell de Casteldefels*, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. Barcelona, 1990 (inèdit).

P. Voltes Bou: *Historia de Montjuich y su castillo.* Barcelona, 1960.

Índex

El Castell 9

Conjunt del Castell 10
Els precedents ibèrics i romans 12
La vil·la romana 14
El *Castrum Felix* i l'església de Santa Maria, segles X-XII 16
Els antecedents de la fortalesa actual, segles XIV-XV 20
La construcció del cos de llevant del castell, *c.* 1550 22
Les reformes del segle XVI, *c.* 1588-1600 26
Les successives ampliacions del recinte fortificat, 1625-1695 . . 30
La primera etapa de les transformacions del segle XVIII, *c.* 1714-1734 32
La construcció del cos de ponent del castell i la definició del conjunt actual, *c.* 1734 34
Algunes transformacions als segles XVIII i XIX 36
La primera restauració, 1897, 1910 38
Els darrers temps 40

Les torres 43

Les torres de Castelldefels 45
Torre d'en Gabriel Folcher 54
Torre d'en Climent Savall 58
Torre de la plaça Major o de can Moliner 62
Torre de n'Antoni Janer 64

Torre de can Roca de Baix 66
Torre de can Valls o de la Muntanyeta 68
Torre Fael 70
Torre de can Vinyes 72
Torre de can Gomar 74
Torre de Guaita 76
Torre Moruna 78
Torre Barona o de la Guarda 80

Glossari 83

Bibliografia 85

TAMENT
LLDEFELS